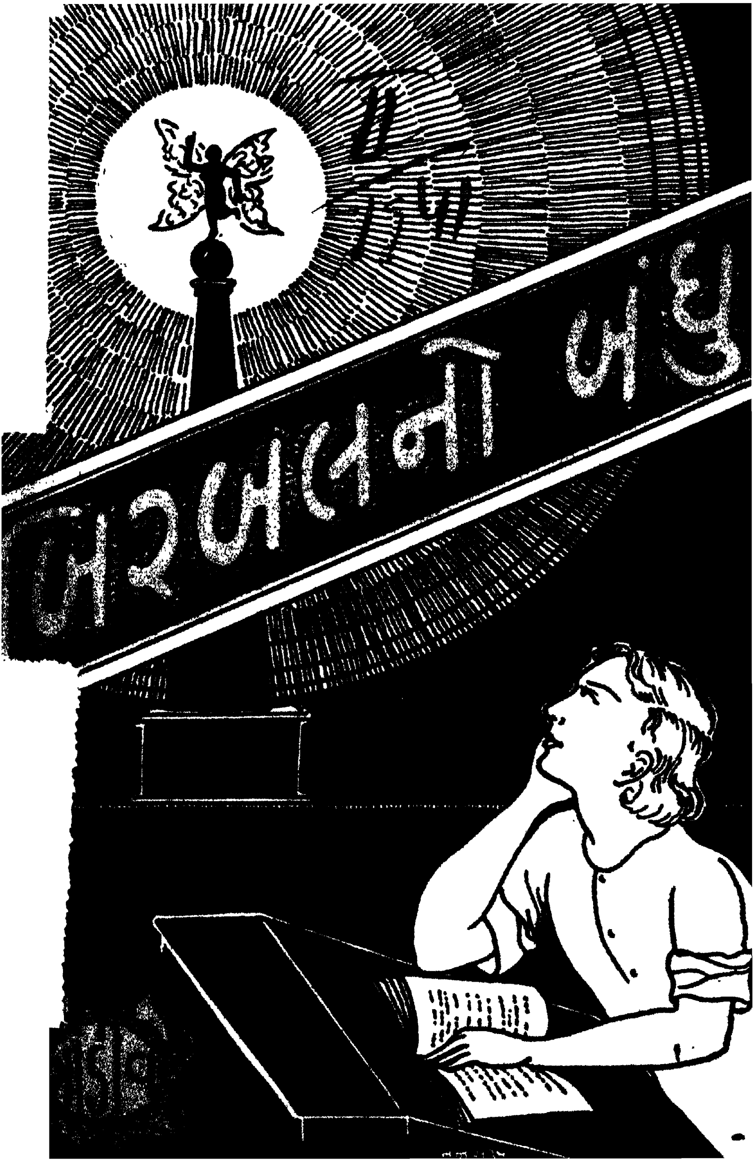

ગાંડીવ બાલોદ્યાન-માળા

પહેલી : ૩ : માળા

બિરબલનો બન્ધુ

અનુવાદક

નટવરલાલ વીમાવાળા

૩

પ્રકાશક ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર સુરત.

મુદ્રક: પ્રકાશક

નટવર મૂ. વીમાવાળા

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર વતી—

ગાંડીવ મુદ્રણાલય,

હવાડિયો ચકલો, સુરત.

આવૃત્તિ ચોથી

સં. ૧૯૯૬

સને ૧૯૪૦

કિંમત: ૦-૮-૦

આરંભે

આ ચોપડીમાંની વાતો ગુજરાતી ભાષામાં તો પહે-લીજ વાર છપાઇ બહાર પડે છે. ઇંગ્રેજીમાં નટેશન કું. એ રાયા અને અપ્પાજીની વાતો નામથી પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે. તેજ આ વાતો. એને ગુજરાતીમાં ઉતારતાં તરજુમો કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ નવેસરથીજ રચના કરી છે; એટલુંજ નહિ, પરંતુ કેટલેક સ્થળે તો વાતના ચણુતરમાં પણ જૂજ ફેરફાર કર્યા છે. બેએક વાતો ગુજરાતીમાં ઘણે સ્થળે જુદાં પાત્રોમાં ચવાઇ ગયેલી હોવાથી કાઢી નાંખી છે. દાખલા તરીકે, સત્તર હાથીની વહેંચણવાળી વાર્તા જે ગુજરાતી ચોથી ચોપડીમાં છે તે અપ્પાજીની વાતોમાં આવે છે. એ વાત અહીં પ્રગટ કરવી એ પિંજણજ ગણાય. આવી બીજી પણ એક બે વાતો કાઢી નાંખી છે. કેટલીક વાતો પરિચિત હોવા છતાં કંઇક સ્વરૂપભેદ હોવાથી તેને રાખવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

આશા છે કે આ વાતો બાલ–ગુજરાતને રૂચિકર નીવડશે.

આવૃત્તિઓ

'બિરબલનો બન્ધુ' ની પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૨૬માં પ્રગટ થઈ હતી. તે પછી બીજી આવૃતિ બે વરસને ગાળે પ્રગટ થઈ. તે વેળા કદ બદલ્યું અને રા. મિસ્ત્રીનાં ચાર ચિત્રો તૈયાર કરાવી મૂકયાં. ત્રીજી આવૃત્તિમાં કશો ફેરફાર નહોતો. ચોથી આવૃત્તિમાં બાંધણી વધારે મજબૂત બનાવી છે.

ન. વી.

અનુક્રમણિકા

માટલું પહેરીને આવ્યો.
(જુઓ પાનું ૧૪મું)

બિરબલનો બન્ધુ

(૧)

વરદાન

મદ્રાસ ઇલાકામાં તેન્નલી નામનું એક ગામ છે. સેંકડો વરસ પર ત્યાં એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. એ બ્રાહ્મણને રાયા નામનો છોકરો હતો. એ રાયાની ચતુરાઇની વાતો હું તમને આજે કહેવાનો છું.

રાયા દેખાવડો હતો. બોલવેચાલવે પણ ભારે ચાલાક હતો. વાતો કરવામાં એ બહુ જ શૂરો હતો, પણ ભણવાને નામે આરતિ. આગળ ભણે ને પાછળ ભૂલે. તેના બાપે તેને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા મૂકેલો, પણ ભાઇસાહેબ નિશાળે જાય જ નહિ; ગામમાં ભટકયા કરે, તરેહવાર તોફાન જગાડતા ફરે. કંઇ કંઈ ટીખળ કરતા જાય, ને ખીખીખીખી હસતા જાય.

પણ રાયાનું નસીબ મોટું હતું, હોં! નહિ હોય, તો કંઇ આજે તમે એને યાદ કરવાના હતા? એટલે નસીબસંજોગે, ગામમાં ફરતાં ફરતાં, એક દહાડો એને એક બાવાજી મહારાજ મળ્યા.

આ બાવાજી મહારાજ મોટા ભગત હતા. હરહંમેશ કાળકા માતાનું ધ્યાન ધરે ને ટીલાંટપકાં તાણે. એવા એ બાવાજીનો ટીખળી રાયા સાથે ભેટો થયો. તેમને લાગ્યું કે આ છોકરો નામ કાઢવાનો છે. એને જરા મદદ મળવી જોઇએ; તો એની મગજશક્તિ ખીલે ને એ સીધે રસ્તે પડે.

એટલે તેણે રાયાને બૂમ પાડી. બોલાવીને કહે છે: બેટા, તું આમ તોફાન કેમ કર્યા કરે છે?

અમારી મરજી—એમ રોફભેરજ રાયાએ તો જવાબ દીધો.

પણ ત્યારે હું કહું તેમ તું કરીશ? જો, તને બહુ જ ફાયદો થશે.

તમારે કહેવું હોય તો કહો. બાકી ફાયદોબાયદો તો ઠીક છે. મગજમાં ઊતરશે તો કરીશું—રાયા બોલ્યો.

જો ત્યારે, હું તને એક મંતર આપું છું. એ મંતર તારે જપવાનો છે; પણ ક્યાં, તે તું જાણે છે?

રાયાએ ડોકું ધુણાવ્યું.

ગામબહાર કાળકા માતાનું મંદિર છે. અમાસની રાતે ત્યાં એકલા જવું. સવા લાખ વાર મંતર બોલવો.

પછી જોજે, કાળકા મા તારા પર ખુશ થાય છે કે નહિ તે !

હું, પછી ?—પેલાએ સવાલ કર્યો.

માતાજી ખુશ થઈને તારી સામું આવીને ઊભાં રહેશે. પણ તેમને જોઈને તું બીધો, તો તેં તારી વાત જાણી ! માતાજી વિકરાળ દેખાશે, બિહામણાં લાગશે, પણ બીવું જ નહિ, હોં !

એંહ ! હું વળી બીવાનો હતો ? અરે જાવ, જાવ !-રાયાએ રોફ લગાવ્યો.

તો તો તારૂં કામ તુરત થશે. માજી તને કહેશે કે માંગ, માંગ, જે માંગે તે આપું ! ત્યારે તારે જે જોઈએ તે માંગજે. ગભરાતો નહિ. જે માંગશે તે મળશે. પછી આખી જીંદગી મોજ કર્યા કરજે.

વારૂ, લાવો ને; એ તમાશો પણ જોઇએ. માતા તે શું કરી નાખવાનાં છે ? રાયાને મન આ પણ એક તોફાન હતું, એટલે એણે તો બાવાજીનો મંતર બરાબર ગોખી લીધો. પછી અમાસની રાહ જોતો બેઠો. રોજ દહાડા ગણ્યા કરે, કે હવે અમાસને પાંચ દહાડા રહ્યા, હવે ચાર રહ્યા, હવે ત્રણ રહ્યા.

એમ કરતાં અમાસ આવી લાગી.

રાત પડતાં ઘોર અંધારૂં થયું; તોયે રાયાભાઇ તો નીસર્યા, ને પેલા મંદિરમાં ગયા. ત્યાં અડંગો લગાવી બેઠા. બાવાજીએ આપેલા મંતર તેમણે બતાવેલી રીતે બોલવાનું

શરૂ કર્યું. બોલતો જાય, ને ગણતો જાય. એક, બે, ત્રણ, ચાર, હજાર, બે હજાર, દશ હજાર, લાખ, એમ ગણતો જાય. એમ કરતાં સવા લાખ વાર બોલાઇ જપ પૂરો થયો.

જપ પૂરો થતાંજ, એકદમ, જાણે આકાશ તૂટી પડયું હોય તેમ ગડગડાટ થયો. આખું દહેરૂં ધ્રૂજવા લાગ્યું, ને એકદમ કાળકા માતા આવીને ઊભા રહ્યાં.

માતાનું રૂપ તો બહુ બિહામણું. હજાર તો મોઢાંજ ! હાથ માત્ર બે ! બે ય હાથમાં લોહિયાળાં ડોકાં ! ને મોં પણ બધાં વિકરાળ !

આવું જોઇને ભલભલા શૂરવીર મરદની છાતી ફાટી જાય. પણ આપણા રાયાભાઇ તો કંઈ અજબજ હતા ને ? તેને વળી બીક કેવી, ને ડર શાનો ? તે તો પેટ પકડીને હસવા લાગ્યો. દેવીને બહુ નવાઇ લાગી. આ છોકરો મને જોઇને ડરવાને બદલે હસતો કેમ હશે ? એ કેમ હસે છે તે સમજવા સારૂ તેમણે ઘાંટો પાડી પૂછ્યું: કેમ રે અલ્યા, હસે છે શાનો ?

રાયો કહેઃ માજી, એ વાત જવા દો. મારે કહેવામાં અને તમારે સાંભળવામાં મઝા જેવું નથી. ન બોલવામાં જ નવ ગુણ.

અરે, વાહ ભાઇ !–એમ વિચારીને દેવીએ તો જીદ લીધી, કે નહિ બસ, મને કહેવુંજ પડશે. એટલે છેવટે રાયાએ કહ્યું:

શું કહું ? અમને માણસોને એકજ નાક હોય છે, છતાં શરદીસળેખમ થાય છે ત્યારે અમારો દમ નીકળી જાય છે. નીંગળતા નાકને સાફ કરતાં અમારા બંને હાથ લોથપોથ થઈ જાય છે ! ને આ તમારે તો કેની, માજી ! હજાર મોઢાં, ને તેનાં હજાર નાક. એટલે જ્યારે તમને સળેખમ થતો હશે, ત્યારે એ હજાર નાકમાંનો ગંદવાડ સાફ કરતાં તમારા ફક્ત બેજ હાથોની શી વલે થતી હશે, તેનો વિચાર મને આવ્યો. એટલે મારૂં તો હસવું માતું નથી. બોલો, હું કંઇ ખોટો જ હસું છું ?

દેવી તો એ તોફાની છોકરાનું ટીખળ જોઈને છક થઈ ગયાં ! પણ તેની હિમ્મત જોઇ તેના પર તેમનો પ્રેમ વધ્યોઃ ઊભો રહે રે, છોકરા ! મારી ઠેકડી કરે છે કે ? જા ત્યારે, તું તો કયાંક મશ્કરો થવાને જ લાયક છે. કોઇ રાજાને ત્યાં મશ્કરો થજે. પણ લોકો તારાથી ડરતા જ રહેશે, ને તને ‘વિકટકવિ’ કહેશે. તે નામથી તું નામીચો થશે.

રાયા તો તાળી વગાડીને હસતો કૂદી ઊઠયો ! તે બોલ્યોઃ વાહ, માજી વાહ ! તમે નામ તો રઢિયાળું ખોળી કાઢયું ! આમથી વાંચીએ તોયે સરખું ને તેમથી વાંચીએ તોયે સરખું. વિ–ક–ટ–ક–વિ. ચાલો, એ પણ ઠીક ગમ્મત !

આમાંથી પણ છોકરાએ બુદ્ધિ વાપરી તરત ટીખળ ખોળી કાઢયું, એ જોઇ દેવી હસતાં હસતાં અલોપ થઇ ગયાં.

પછી તો ધીમે ધીમે રાયા મોટો થતો ગયો, તેમ તેમ

તેની ચાલાકી અને તેની મશ્કરીવિદ્યા વધવા લાગી. લોકોનો તેના પર બહુ પ્યાર થયો. આખરે તેનું નામ ઠેઠ વિજય-નગરના મહારાજા કૃષ્ણદેવરાય સુધી પહોંચ્યું. બહુ વખાણ સાંભળી તેમણે તેને તેડાવ્યો,'ને તેની હોંશિયારી જોઇ પોતાને ત્યાં રાખી લીધો; મોટું સાલિયાણું પણ બાંધી આપ્યું.

એ પ્રમાણે દેવીનું વરદાન ફળ્યું.

(૨)

રાજાજીનો ગુસ્સો

હવે રાયા કૃષ્ણદેવ રાજાને ત્યાં રહ્યો. તે રાજા બડો ધૂની હતો. ઘડીકમાં ખુશ થઇ જાય, તો ઘડીકમાં ગુસ્સે થઇ જાય. કોઈ વાર એકદમ શાબાશી આપે, તો કોઇ વાર ડોકું વાઢી નાંખવા પણ કૂદી ઊઠે. એટલે એના દરબારમાં રહેવું એ તો બહુ જોખમનુંજ કામ, ને તે રાયા જેવાથીજ થાય. નબળાપોચાનું ગજું નહિ.

એક દિવસ સરસ કિસ્સો બન્યો. રાયા તો જેમ ફાવે તેમ બકનારો માણસ; એટલે તેનાથી કંઈ વત્તુઓછું બોલાઈ ગયું. તેથી રાજા બહુ ક્રોધે ભરાયો. તે રાતોપીળો થઈ ગયો, અને ઘાંટો કાઢીને કહેવા લાગ્યો.

જા, તારૂં મોં કાળું કર. ખબરદાર ! તારૂં મોં મને

બતાવ્યું તો. જો તારૂં કાળું મોં હવે પછી મારી નજરે પડયું, તો તારૂં ડોકુંજ ઉડાવી દઇશ, એ યાદ રાખજે.

આ ધમકી સાંભળી રાયાભાઇ તો નીચું મોં કરીને દરબારમાંથી ઊઠીને ચાલતાજ થયા. બીજા કેટલાક દરબારીઓનો તો હરખ માયજ શાનો? અત્યાર સુધી રાયાનું દરબારમાં ચલણ હતું તે હવે પૂરૂં થયું, ને આપણને મઝા પડશે એમ તેમને લાગ્યું. તેઓ અદેખા હતા, રાયાની ચઢતી તેમને ગમતી નહોતી. એટલે તેઓ તો ખુશ થયા. પણ તેમને માલમ નહોતું કે રાયા કેવો અજબ જેવો માણુસ છે!

રાયાને બહાર ગયાને દશ મિનિટ થઇ ન થઇ એટલામાં તો તે પાછો દરબારમાં પેઠો; પણ આ વેળા એનો વેશ વિચિત્ર હતો. પોતાના ડોકા પર એણે એક મસમોટું માટલું બેસાડી દીધેલું હતું. (જુઓ મુખ્ય ચિત્ર) છતાં તેને જોઇને રાજાનો ગુસ્સો પાછો ઊછળી આવ્યો. તે દાંત પીસી મુઠ્ઠી વાળી કહેવા લાગ્યોઃ નીચ, હરામી! ગુનો કરીને વળી પાછો રાજાનું ફરમાન તોડે છે? હમણાં તો તને કહ્યું કે કે ખબરદાર તારૂં મોં મને બતાવ્યું તો! એ હુકમ કર્યાને પા કલાક તો થયો નથી, એટલામાં તો તું પાછો તારૂં કળું મોં બતાવે છે? બેશરમ! હરામી! ઊભો રહે, તને બરાબર બતાવું છું. ઊભો રહે, તારૂં મોં બતાવવાનો તને બરાબર સ્વાદ ચખાડું છું.

રાજાજીનો આવો ગુસ્સો જોઇને રાયાના દુશ્મનોને તો થયું, કે હવે એનું આવ્રીજ બન્યું; હવે રાયાનું માથું એના ધડ પર રહેવાનું નથી.

પણ રાયાભાઇ કંઇ કાચા હતા ? તેણે તો હાથ જોડીને કહ્યું: મહારાજ, આપનો હુકમ મારા જેવાથી કેમ તોડાય? ને મારા જેવો વફાદાર નોકર તો તેમ કરી જ કેમ શકે ?

રાજાજીને તો સમજ ન પડી, કે રાયા આ શું બોલે છે. પણ તેમનો ગુસ્સો વધ્યો. હરામખોર! ચોરી કરીને વળી શિરજોરી કરે છે? તારૂં મોં કાળું કરવાનું કહ્યું, ને વળી પાછો આવીને વફાદારીની વાતો કરે છે?

રાયા કહેઃ પણ ત્યારે, મહારાજ, મારૂં મોઢું તમને ગોરૂં દેખાય છે? આપને મોં નથી જોવું, તે સારૂ તો માટલું પહેરીને હું આવ્યો છું; છતાં મેં મોં બતાવ્યું એવું ખોટું આળ ચઢાવી આપ મારી ગરીબની ઠેકડી કરો છો? છતાં એ ગુના માટે મને ફાંસીએ ચઢાવવો હોય તો હું ચઢવા રાજી છું.

આ સાંભળી આખો દરબાર હસી પડયો. રાજાજી પણ ખડખડ હસ્યા. તેમને રાયાની આ યુક્તિથી ઘણી મઝા પડી, અને તેનો ગુનો માફ કરી તેને લાગ ઇનામ આપ્યું. કેમ, કેવી રાયાની યુક્તિ ?

(૩)

ફાંસીની સજા

વળી પાછો એવો જ એક કિસ્સો બન્યો. રાયા પર રાજાજી ગુસ્સે થયા. તેની લૂલીએ કંઇ એવો બકવાટ કર્યો, કે રાજાએ ક્રોધે ભરાઇ તેને હાથીના પગ તળે છૂંદી નાંખવાનો હુકમ કર્યો.

હજુરીઆઓ તો મલકાતા મલકાતા તેને પકડીને મેદાનમાં લઇ ગયા. પછી ત્યાં એક ઊંડો ખાડો ખોદ્યો. તેમાં રાયાને ઉતાર્યો. ફક્ત ડોકું બહાર રાખીને બાકી બધો ખાડો પૂરી દીધો. ત્યાર બાદ, હવે તે ક્યાં નાસી જવાનો છે?–એમ ધારી તેઓ હાથી લેવા ગયા.

આ બાજુ રાયાભાઈ મનમાં ને મનમાં વિચાર કરી રહ્યા હતા, કે કંઈ યુક્તિ કરીએ નહિ, તો તો

ઠાર જ થઇ જવાના. માટે કંઇ તાલ રચવો જોઇએ. એટલામાં દૂરથી એક લંગડો ધોબી આવતો જણાયો. પાસે આવતાં, રાયાને આમ દટાયેલો જોઇ તે અજાયબી પામ્યો, ને કહેવા લાગ્યોઃ દાદા, આમ કેમ? આમ તમને જમીનમાં કોણે પૂર્યા?

રાયાએ યુક્તિ લડાવી. તે કહેઃ ભાઇ રે, હું પગ મોચવાયાથી લંગડો થયો હતો, તેથી વૈદે મને આ ઉપાય બતાવ્યો. ચાર કલાક જમીનમાં દટાઇને તડકે ઊભા રહેવું, એટલે પગ સારો થઇ જાય છે. હું કયારનો ઊભો છું. લગભગ સારો થઇજ ગયો છું. વિશ્વાસ નહિ પડતો હોય તો મને કાઢી જો.

ધોબીભાઇને બહુ કૌતુક લાગ્યું. આટલો સહેલો ઉપાય હોય તો તો પોતે પણ લંગડો મટી જાય! હવે એ ઉપાયથી રાયાનો રોગ કેટલો સુધર્યો તે જાણવું જોઇએ. જો ખરેખર અસર થઈ હોય, તો તો આપણું ય કામ ફત્તેહ થઇ જાય. એમ ધારી તેણે રાયાને બહાર કાઢયો, ને જોયું તો રાયાનો પગ તદન સાફ થઇ ગયેલો! ખોડખાંપણ કશી ન મળે. હોય જ કયાંથી? રાયાને તેણે કદિ જોયેલો નહિ ને રાયાને ખોડ તો કશી હતી જ નહિ. એટલે ધોબી તો ખુશ થયોઃ ભાઈ, મને તારી જગાએ પૂરી મૂકને, એવી તેણે જીદ લીધી. સાંજે સાજો થઇને ઘેર જાઉં તો મારી મા રાજી રાજી થાય. એવું કહીને તે તો હઠે વળગ્યો. મારે હવે ઘેર જવું જોઇએ,

બધા વાટ જુએ છે, એમ થોડીક આનાકાની કર્યા પછી છેવટે રાયાએ કબૂલ કર્યું; અને તેને પોતાની જગાએ દાટયો. તેને ત્યાં પૂરીને, તેનું કપડાંનું બચકું લઇને, પોતે ત્યાંથી પસાર થઇ ગયો.

રાજાના હજુરીઆ હાથી લઇને આવ્યા. આવીને જુએ છે તો રાયાને બદલે ધોબી ! તેમની અજાયબીનો તો પાર જ રહ્યો નહિ. મનમાં બીધા યે ખરા, પણ કરે શું ? રાજા પાસે જઇને રાવ ખાધી કે રાયો તો કશે નાસી ગયો. રાજાએ કહ્યું કે એને ગમે ત્યાંથી પકડી લાવો.

પણ એટલામાં તો રાયો જ ત્રણ ચાર ખાસ્સા અસ્ત્રી કરેલાં કપડાં લઇને આવી લાગ્યો. સલામ બજાવીને કહેઃ મહારાજ, આપની ફરમાશ મુજબ સ્વર્ગમાં જઇ આવ્યો. ત્યાંના રાજા ઇંદ્ર મહારાજની મુલાકાત લીધી. તેઓ મઝામાં છે. આપને સલામ કહાવી છે, અને આ પોશાક આપને ભેટ તરીકે મોકલ્યો છે.

પણ રાજાજી તો બહુ જ ગુસ્સામાં હતા. રાયાની આ મશ્કરી કંઇ તેમને ગમી નહિ. તે તો બહુ જ ગરમ થઇ ઊઠયા; બીજા બે સરદારને તેમણે બોલાવ્યા અને હુકમ કર્યોઃ બન્ને જણ એકી વખતે ઘા કરીને આનું ડોકું ઉડાવો.

રાજાનો હુકમ થયો; સરદારો રાયાને લઇ બહાર નીકળ્યા. જ્યાં બધાને ફાંસી દેતા હતા ત્યાં લઇ ગયા. પણ અસલના જમાનામાં એક રિવાજ હતો. જેને મારી નાંખવાનો હોય તેની એક છેલ્લી ઇચ્છા પૂરી પાડતા. તેને

કંઇ ખાવુંપીવું હોય, મળવુંમૂકવું હોય તો જવા દેતા. એટલે સરદારોએ તે વાત રાયાને પૂછી. રાયા રડતો રડતો કહેઃ ભાઈઓ, તમે તો ચિઠ્ઠીના ચાકર; એમાં કાંઈ તમારો વાંક છે ? જાતે થઇને કંઈ તમે કદી મને મારવાના હતા? મને ખુશીથી મારો. મારી છેલ્લી ઇચ્છા એકજ છે. આપણા ગામના તળાવે મને લઇ જાઓ. ત્યાં કમ્મરપૂર પાણીમાં ઊભા રહી મારે ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી છે. તેમ કરૂં તો મારો જીવ મોક્ષે જાય. તમે બંને મારી બાજુમાં ઊભા રહેજો. હું પ્રાર્થનાનો છેલ્લો બોલ 'અસ્તુ' બોલું, કે આંખ મીંચીને તમે બંને એકે ઝાટકે મારૂં ડોકું ઉડાવી દેજો. તમારી તલવાર સજ્જ રાખજો. મારો દેહ ત્યાં તીર્થમાંજ—પવિત્ર સ્થળમાંજ પડવો જોઇએ. કેમ ભાઇઓ, એમાં કંઇ તમને વાંધો છે?

સરદારોને લાગ્યું કે ભલે, એને મોક્ષ મળે તેમાં આપણું શું જાય? એટલે તેઓ તેને ત્યાં લઇ ગયા. નદીમાં ઉતાર્યો. બે બાજુ બંને ઊભા રહ્યા. રાયાએ મંત્ર ભણવા માંડયા. છેક છેવટે એણે 'અસ્તુ' એમ મોટેથી બોલતાંજ પેલા બંનેએ તલવાર ચલાવી. પણ તે જ ક્ષણે રાયા તો ડૂબકી મારી અંદર પેસી ગયો. સામસામા ઘા સરદારોને લાગ્યા. બન્ને જખમી, મરણતોલ હાલતમાં પાણીમાં પડયા, ને રાયાભાઈ તો ત્યાંથી નીકળી નાઠા !

રાયા નાઠો તે સીધો મહારાજની પાસેજ દોડતો દોડતો ગયો. જઇને નમસ્કાર કર્યા. રાજાના અચંબાનો

પારજ રહ્યો નહિ. તેણે પૂછયું: અલ્યા, તું હજુ જીવતો કેમ? મારા સરદાર ક્યાં ગયા?

અરે, તે તો કંઇ અક્કલના પીર હતા. એકબીજા પર ઘા કરીને તેઓ તો જમરાજને ત્યાં ગયા! કોણ જાણે કેવાક અનાડી સરદારો ભેગા કર્યા છે? મારા જેવા નબળાપોચા પર પણ ઘા નહિ કરાયો!

રાજાને લાગ્યું કે જેને રામ રાખે તેને કોણ ચાખે? પેલા બેને માથે મોત ભમતું હતું તે તેમને ઘસડી ગયું. આનો ઇશ્વરે વાળ સરખો વાંકો કર્યો નહિ. જેવી પ્રભુની મરજી. પછી મોટેથી કહ્યું: જા, ભાઈ, જા. હું પણ તને જીવતદાન આપું છું. પરમેશ્વર તને જીવાડવા જ ઇચ્છે છે.

(૪)

સો ગુના માફ

રાજા કૃષ્ણદેવનો સ્વભાવ હવે રાયાને સમજાઈ ગયો. રાજાજી ધૂની માણસ. વાતવાતમાં જીવ લેવા તૈયાર થઈ જાય. સહેજ કંઇ વાત વચકી કે ફાંસીએ ચઢાવવાની જ પેરવી. એમ કંઈ લાંબું ટકાય નહિ. વળી રાજાજીના ગોર રાયાની અદેખાઇ કરે. રોજ ઊઠીને એ કેમ પરવડે? એટલે રાયાએ વિચાર કર્યો કે કંઈક યુક્તિ ખોળવી. એવો તાલ રચવો કે ગોરમહારાજ પણ પોતાની ખોડ ભૂલી જાય, અને રાજાજી પાસે પણ અભયદાન મળે. રાજાજી પાસે એવું કબૂલ કરાવવું કે એક દહાડામાં સો ગુના થાય ત્યાં સુધી માફ.

એમ વિચારી એણે એક તરકીબ ઘડી કાઢી. બીજે દિવસે સવારે તે વહેલો ઊઠયો, અને ગોરમહારાજને ત્યાં

ગયો. ગોરમહારાજ હમણાંજ રાંડેલા હતા. તેમની વહુ મરી ગયાને છ મહિના ભાગ્યેજ થયા હશે. પણ નાતમાં કન્યાની અછત, એટલે હજુ ફરીથી ચોકઠું બેઠું ન હતું. તેઓ તેની ફિકરમાંજ હતા. રાયાને તે વાતની ખબર હતી. રાયાએ જઈને ગોરમહારાજને કહ્યું: નમસ્કાર, ગોરમહારાજ !

નમસ્કાર, કવિરાજ ! કેમ, આજે સવારમાંજ આવવું થયું ?

અરે, ખાસ તમારા ભલાનુંજ કામ છે. ગઇ કાલે મારે ત્યાં એક પરોણા આવ્યા છે. બ્રાહ્મણ છે. આવ્યા છે તો બીજે કામકાજે, પણ સાથે દીકરીને માટે વર પણ શોધવાનો છે. દીકરીને સાથે જ લેતા આવ્યા છે. ને દીકરી પણ કેવી ? આમ રૂપરૂપનો અંબાર જ જોઈ લેવો ! જાણે ઇંદ્રની અપ્સરાસ્તો ! એના જેવી રૂપાળી હજુ કોઇ જોઇ નથી. માટે તમારો કંઇ વિચાર હોય તો તાલ ગોઠવીએ.

હા, હા ! વાહ ! વિચાર કેમ નહિ ? મારો ને તેમનો મેળાપ કરાવી આપો. રાયાભાઇ ! એટલું કરો તો તમારો મોટો પાઠ !

ગોરમહારાજ રાયાને કદી મોટે નામે બોલાવતા નહોતા. રાયા કહીનેજ બોલાવે. પણ આજે તો તે મીઠી મધ જેવી વાત લાવેલો. એટલે રાયા મટી રાયાભાઇ થયો. એ વાત રાયાના ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહી નહિ. મનમાં ને મનમાં તેને બહુ હસવું આવ્યું. પણ પોતાના હોઠ પર તેણે

તે ફરકવા દીધું નહિ.

પછી તે બોલ્યોઃ પણ ગોરમહારાજ, એક વાત અઘરી છે. એનો બાપ બહુ વહેમી છે. તે પોતાની દીકરીને જરા નજર આડે જવા દેતો નથી. એટલે તેને તમારે જોવી કેવી રીતે, એ સવાલ કપરો છે. પણ એક રસ્તો બતાવું.

હા, હા. બતાવો ને. તમે કહેશો તે કરીશું. તમે ક્યાં કાચા છો? તુરત રસ્તો કાઢશો.

જુઓ ત્યારે, પાસે આવો. સાંજે કેની, તમારે મારે ત્યાં આવવું. તે વેળા અડોશપડોશનાં બૈરાં મળવા આવે છે. તેના રૂપની ખ્યાતિ સાંભળીને તેની ઓળખ કરવા આવે છે. આવે છે ને જાય છે, આવે છે ને જાય છે. તમે પણ સ્રીવેશે આવો, તો કંઇ જ વાંધો નહિ. તેનો બાપ પણ વાંધો નહિ લે.

ગોરમહારાજે જરા હા ના કરી, પણ તેને પરણવાનું મન ઘણું જ હતું. નાતમાં કન્યા હતી નહિ. ગમે ત્યાંથી ઘાટ બેસાડવો જોઇએ. રોટલા હાથે ટીપવા પડતા હતા. ધુમાડે આંખો બળતી હતી. એટલે સાંજે સ્રીવેશે આવવાનું આખરે કબૂલ્યું.

રાચાનું અડધું કામ થયું. પછી તે ઊઠયો. ગોરમહારાજને જે જે કર્યા, ને વિદાય લીધી. પછી રાજમહેલ તરફ ઊપડયો. મહેલ આગળ જઇ દરવાનને કહી અંદર ગયો. તેને ગમે ત્યાં જવાની–ફરવાની છૂટ હતી.

કોઇથી તેને કનડાય નહિ. રાજા ખાનગી ઓરડામાં હતા. કેટલાક કાગળો તપાસતા હતા, પણ બીજું કોઇ હતું નહિ.

રાજાજી જુવાન હતા. પરણેલા પણ ઘણી વાર, છતાં રાયાએ તેને પલાળ્યા. પેલી કન્યાના રૂપનાં વખાણ કર્યાં. આવું રતન રાજમહેલેજ શોભે, ગુમાવવું ન ઘટે. કન્યા તો જાણે ઇંદ્રની અપ્સરા. રાજાજીનેયે જોવાનું મન થયું. પણ કન્યાનો બાપ તો મોટો તિસ્મારખાં. ભલભલા રાજાની યે દરકાર ન કરે. તેને મન તો એવું કે ગરીબને ઘેર છોકરી સુખી થાય. વળી ગામમાં શોર ન પડવો જોઇએ. પટરાણી બાસાહેબને ખબર ન પડવી જોઇએ. આવી આવી વાતો કહીને રાયાએ રાજાજી પાસેયે કબૂલ કરાવ્યું, કે સ્રીવેશ લઇને જોવા આવવું. છોકરીની પરીક્ષા લેવી. તેનું મન જોવું. ચોખો ચાંપી જોવો ને કરવા જેવું લાગે તો પછી આગળ ચાલવું, એમ છેવટે રાજાસાહેબે કબૂલ્યું.

પછી રાયાભાઇ ઘેર ગયા. બધી તૈયારી કરી. એક ઓરડાને ભલી રીતે શણગાર્યો, રાચરચીલું બરાબર ગોઠવ્યું. રાત્રે બે રાજવંશી મહેમાન આવવાના હતા કેની? અને તે ય રૂપાળે વેશે!

બીજી બાજુ ગોરમહારાજની તો વાતજ ન પૂછો. તેનું હૈયું તો નાચી રહેલું. કયારે સાંજ પડે ને રાયાને ત્યાં જાઉં. કયારે એ કન્યાને જોઉં. કયારે ગોળધાણા

ખાઉં. જાણે પેલી શેખચલ્લીવાળી ઘીના ઘાડવાનીજ વાત !

રાજાજીનેયે સૂરજ પર ગુસ્સો ચઢયો: કમબખત, આજે બહુ ધીમે ચાલે છે. કયારે પેલે નાકે જાય, ને સાંજ પડે.

ઠરાવેલે લખતે ગોરમહારાજ લટકેમટકે આવ્યા. પેટીમાંથી પોતાની આગલી વહુની વાદળી સાડી, ને ગુલાબી ચોળી કાઢી હતી, તથા તે લગાવી દીધી હતી ગોર-મહારાજ રૂપાળા લાગતા હતા. મૂછો બોડાવી નાંખેલી, કાને લોલકાં પહેરેલાં, હાથમાં બંગડીઓ ચઢાવેલી. એમ ડોલતાં ડોલતાં 'ગોરાણી' પધાર્યાં.

રાયાએ તેમને ઓરડામાં લઈ જઈ બેસાડયા: થોડી વાર બેસો, એ જરાક વારમાં આવશે, સગાંને મળવા ગઇ છે, આવે કે તુરત મોકલું. પછી તેનું મન વાળતાં તમને આવડવું જોઇએ.

ગોરમહારાજ ખુશ થતા થતા બેઠા. તેનો હરખ તો માય નહિ, હસાઈ હસાઈ જતું હતું.

થોડી વારે રાજાજી પણ સ્રીનો પોશાક પહેરીને પધાર્યા.

'પે....લી ! પેલા ઓરડામાં એકલી બેઠી છે'–એમ નિશાની કરી, આંગળી ચીંધી રાયાએ રાજાજીને પેલાજ ઓર-ડામાં મોકલ્યા. બહારથી બારણું દઇ દીધું. ગોરમહારાજ સમજ્યા કે 'મારી ભવિષ્યની વહુ' આવી. રાજાજી

સમજ્યા કે હમણાં મારી નવી રાણીનું મન મનાવી લઉં છું. બંને મનમાં પાનાના બંગલા બનાવતા હતા.

ગોરમહારાજ તો બારણું બંધ થતું જોઇ દોડયા. રાજાજી સાથે અથડાઇ પડયા. રાજાજીએ તેમને ઓળખી કાઢયાઃ અલ્યા, તું, ચંદ્રાપ્પા!

અરે, તમે! રાજાજી! અહીં કયાંથી?

તું, બૈરીના વેશે?

તમે, સાડી ને ચોળી પહેરી!

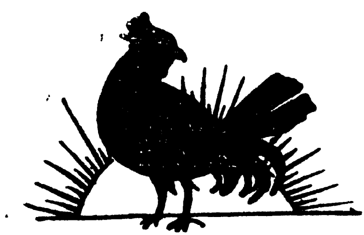
ચાલો. ગોટાળો બફાયો. બંનેએ એકબીજાને વાત કરી. રાયાનું પોગળ ફૂટી ગયું. બંને સમજ્યા, પેલા મશ્કરાનુંજ કારસ્તાન! એ સેતાનની હવે વલે કરવી. બંને યે ગાળેગાળ દીધી. પછી બૂમાબૂમ કરી, પણ બહારથી બારણું કોણ ઉઘાડે? છોને ગાળ દેતા. છોને બૂમ પાડતા, લાગ આવ્યો છે તે કેમ જવા દેવો? રાયાએ કહ્યુંઃ કરો પેટ ભરીને ધાંધલ. સો પચાસ માણસ રાજાજીની ફજેતી જોવા મળશે, ગમ્મત પડશે.

આ સાંભળી બંને અકળાયા. આ તો સૂડી વચ્ચે સોપારી, આમ ફજેતી થાય છે, ને આમ રાયા છોડતો નથી. પછી બંને કરગરવા લાગ્યા, કે તારે જે જોઇએ તે આપું. હજાર, બે હજાર, પાંચ હજાર રૂપીઆ માગી લે. એમ રાજાજીએ કહ્યું. તને કંઇ દુઃખ નહિ દઉં, બહાર આવીને સજા નહિ કરૂં. પરમેશ્વરના સોગંદ. મારી પટરાણીના સોગંદ. એમ કાકલૂદી કરી. ગોરની આજી-

જીનો પણ પાર નહોતો. પણ રાયાની શરત જબરી હતીઃ મને એક દિવસમાં સો સુધી ગુના કરવાની રજા. ગમે તે બોલું, ને ગમે તે બકું, સો ગુના માફ. એ શરત હોય તો છોડું. ઈષ્ટદેવના સોગંદ ખાઈને અભયદાન આપો, ને રોજના સો ગુના માફ કરો, તો પત્તો લાગે.

છેવટે લાચાર થઈને રાજાજીએ કબૂલ કર્યું. વળી ગોરમહારાજે પણ રાયાને દુઃખ ન દેવાનું વચન આપ્યું, ત્યારે જ રાયાએ તેમને છૂટા કર્યા.

તે દિવસથી રાયાનું ઘણું દુઃખ દૂર થયું. વાતવાતમાં રાજા કનડતા, તે પતી ગયું. સો ગુના થાય ત્યાં સુધી તો વાંધો જ નહિ. એથી કચેરીમાં તેનું માન વધ્યું, અને દરબારીઓ પણ તેની ખુશામત કરવા લાગ્યા.

(૫)

સમચરીનું દાન

રાજાજીની મા માંદી પડી. તેને કેરી ખાવાનું મન થયું. મોસમ કેરીની નહોતી. મહા મહિનામાં પાકી કેરી ક્યાંથી લાવે ? પણ એ તો રાજાજીની મા, તેની ઇચ્છા પાર પાડવાને વાર શી ? રાજાજીએ કાસદ મોકલ્યા. દૂર દેશમાંથી કેરીઓ લાવો. જ્યાં શિયાળુ પાક હોય ત્યાં જઇ પહોંચો, પણ કેરી લાવો. કાસદો કમ્મર બાંધીને દોડયા.

પણ તે વેળા કંઇ રેલગાડી નહોતી, કે મદ્રાસથી આગ્રે એક દહાડામાં જવાય કે કલકત્તે બાર કલાકમાં પહોંચાય. તે વખતે તો ઊંટ ને ગાડાં મારફતે જ રસ્તો કાપવો પડતો, એટલે જતાં ને આવતાં મહિનાઓ નીકળી જાય.

બીજી બાજુ કેરી કેરી કરતાં રાજાજીની માનો કંઠ સૂકાવા લાગ્યો. આવો મોટો રાજા, પણ તે યે શું કરે ? એમ ને એમ કેરી આવતાં પહેલાં તો માજીના રામ રમી ગયા.

રાજા તો રડે ને કકળેઃ હું આવો સત્તાધીશ, તોયે મારી માની આટલી સાદી ઇચ્છા નહિ પાર પડી ? ધિક્કાર છે મને, ધિક્કાર છે મારા વૈભવને ! મારી મોટાઇ ફોગટનીજ છે ! એમ તેને બહુ દિલગીરી થઇ.

રાજાની અકળામણ વધતી ગઇ. તે જોઇ ગોરમહારાજે શાસ્ત્રીઓની સભા બોલાવી. બધા પંડિતો ભેગા ગયા. રાજમાતાના આત્માની શાંતિ થવી જોઈએ, રાજાની અકળામણ મટવી જોઇએ. છેવટ એમ ઠર્યું, કે દર વરસે માના સમચરી (સંવત્સરી) ને દિવસે રાજાએ સોનાની કેરીઓ કરાવી બ્રાહ્મણોને આપવી, તો માજીને શાંતિ વળે.

રાજાને શું ? તે તો તૈયાર. તુરત સોનીઓ બોલાવ્યા. કેરીઓ તૈયાર કરાવી. પહેલી વારનું દાન દશમે દહાડે કરવાનું, તે મુજબ હજારો કેરીઓ વહેંચવામાં આવી.

આ વાતની આપણા તેન્નલીરામ ઉરફે રાયાભાઇને ખબર પડી. થોડા દહાડા કેડે તેની માની સમચરી આવી. સમચરીને દહાડે તેણે પેલા મોટા મોટા પંડિતોને તેડયા. સારી પેઠે લાડુ જમાડયા. જમીને બધા નિરાંતે બેઠા. પછી દક્ષિણા આપવાનો વખત થયો. એક પછી એક અંદર બોલાવ્યા. એક લોખંડનો સળીઓ તપાવેલો હતો, તેનાથી ડામ દીધા. બે ત્રણને દીધા ન દીધા, એટલે તો સૌ બૂમાબૂમ કરતા નાઠા.

નાઠા તે ઠેઠ ગયા રાજા પાસે, અને જઇને ફરીઆદ કરવા લાગ્યા. રાયાની ઘાતકી વર્તણુંક માટે સખત રાવ ખાધી. રાજાજીએ હુકમ કર્યોઃ સિપાઇઓ, રાયાને પકડી લાવો.

સિપાઈઓ દોડયા. રાયા તો તૈયારજ હતો. તેણે કહ્યું: ચાલો ભાઈઓ, તૈયાર જ છું.

રાયા આવતાં જ રાજાજીએ ગુસ્સાથી થરથરતે અવાજે તેને પૂછયું: કેમ, આ ભૂદેવોને તેં ડામ દીધા ? કેમ દીધા ? બોલ, સાચું બોલ, નહિ તો આજે તારો કાળ ભમે છે.

રાયા હાથ જોડીને કહે: મહારાજ, આ ગરીબ સેવક પર દયા રાખો. મેં ડામ સાચેજ દીધા છે. પણ તેમાં મારો વાંક નથી. મારી માને તેમ કર્યા વગર મોક્ષ મળે તેમ નથી. એ ગુનો કર્યા વગર મને કેમ ચાલે ? મારી વ્હાલી માને સાંધા દુઃખવાનો રોગ હતો. તે મરવા પડી ત્યારે સાંધા બહુજ દુઃખતા હતા. પણ તેને ડામ દેવાથી ઠીક લાગતું. મને બોલાવીને કહે: બેટા, મને એક બે ડામ દઈ દેને, જરા ઠીક લાગે. સાંધા બહુ દુઃખે છે. મેં સળિયા તપવા મૂકયા, પણ તે તપે ન તપે એટલામાં તો મા મરી ગઈ; એટલે એની મનની ઈચ્છા મનમાંજ રહી ગઈ. આપે માને ખાતર સોનાની કેરીઓ આપી, કે મા સ્વર્ગે જાય. તે જોઈ મને થયું કે મારે પણ આટલું તો કરવુંજ જોઈએ. માની ઇચ્છા પૂરી પડે તોજ તે સ્વર્ગે જાય ને ?

રાજાજી ભોંઠા પડી ગયા. સો ગુના માફ કબૂલેલા, એટલે કરે શું ? ભૂદેવોને જેમ તેમ સમજાવ્યા ને વિદાય કર્યા. રાયાને સહેજ ઠપકો આપ્યો. સોનાની કેરીઓ અપાવનાર પંડિતોને મરવા જેવું લાગ્યું !

(૬)

કાળામાંથી ધોળું

એક દિવસે રાજા ઘોર ઊંઘમાં હતા. સવાર પડી તો પણ જાગ્યા નહિ. સૂરજ ઊંચે આવ્યો તો પણ રાજાજી જાગે એમ લાગ્યું નહિ. તે દિવસે બુધવાર હતો. દર બુધ, શનિ અને સોમવારે રાજા દાઢી બોડાવતા. આજે પણ વારો હતો. હજામ આવીને રાહ જોતો હતો. તે બિચારો સવારનો આવેલો હતો અને ઓજારો તૈયાર રાખીને બેઠો હતો. મોડું થયું પણ રાજા તો જાગે નહિ. તેને બીક લાગી. રાજા તો ધૂની માણસ છે. જગાડીશ તો ગુસ્સે ભરાશે. નહિ જગાડું તો મોડું કર્યું કહી મને જ ધમકાવશે. એમ તે વિમાસણમાં પડયો.

પછી તેને એક યુકિત સૂઝી. છોને રાજાજી ઊંઘતા.

ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં જ તેમની દાઢી સાફ કરી નાંખવી. તેણે બહુ જ હલકે હાથે, રાજાજીને ખબર ન પડે તેમ, દાઢી બોડી નાંખી. તેને સાવચેતી બહુ રાખવી પડી. પણ જાતે ઉસ્તાદ હતો, એટલે વાંધો પડયો નહિ. રાજાજીને કંઇ જ ખબર પડી નહિ !

રાજાજી તો દશ વાગે જાગ્યા. આંખો ચોળતાં ચોળતાં અરીસામાં જુએ છે, તો આ શું ? દાઢી સાફ હતી ! એ કેમ બન્યું ? સપનું તો નથી જોતો ? પોતાની જાંઘે ચૂંટી ખણી. ના, ના, વાત તો બરાબર છે. એટલામાં હજામ દોડી આવ્યો, અને તેણે ખુલાસો કર્યો.

રાજાજી કહેઃ વાહ, અલ્યા વાહ ! તું તો બહુજ ચાલાક જણાય છે ને !

રાજાજી બહુ જ ખુશ ખુશ થઇ ગયાઃ માંગ, માંગ, જે માંગે તે આપું !

હજામભાઇનો તો હરખ જ માય નહિ ! તેનું હૈયું નાચવા લાગ્યું. છાતી ધબકવા લાગી. હવે અવસર આવ્યો ખરો. આજે જિંદગી સફળ થશે એમ તેને લાગ્યું.

નાનપણમાં તેણે વાંચેલું, કે વિશ્વામિત્ર જાતે ક્ષત્રિય હતો, પણ આપબળથી તે બ્રાહ્મણ બનેલો. તે વખતનું એને મન થયું હતું, કે કોઇ પણ રીતે મારે બ્રાહ્મણ બનવું. વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રિયમાંથી થયો, પણ મારે તો હજામ મટી બ્રાહ્મણ થવું. આમ નાનપણથી જ તે સપનાં જોયા કરતો હતો.

તેણે રાજાજીને કહ્યું: મહારાજ, મારી એકજ ઈચ્છા છે. મને બ્રાહ્મણ બનાવો. મારે બીજું કશું જોઇતું નથી.

રાજાજી તો ધૂની માણસ. તેના મનમાં એક વાત ઠસવી જોઇએ, એટલે થયું. બીજા કશાની જરૂરજ નહિ.

એમણે તો ભૂદેવોને બોલાવ્યા. તેમને માનપાનથી બેસાડયા. યોગ્ય દાનદક્ષિણા આપી. પછી કહ્યું: આ ભગો તમારે હવાલે આપું છું. એને છ મહિનામાં શાસ્ત્રો ભણાવો, વિદ્વાન બનાવો અને પછી તમારી નાતમાં એને લો. એને પાકો બ્રાહ્મણ બનાવો. છ મહિના રહીને એને તમારી સાથે બેસાડીને જમાડવો પડશે. નહિ તો તમને સખત સજા કરવામાં આવશે.

બ્રાહ્મણો તો ગભરાયા. તેમની ચિંતાનો પાર ન મળે. પણ તેમનામાંયે ખુશામતિયાનો કંઈ ટોટો હતો? એક જણ કહેવા લાગ્યો: મહારાજ, છ મહિનાયે શા સારૂ લાગે? ખરૂં જોઇએ તો હજામ બ્રાહ્મણથી ઊંચોજ છે. પુરાણમાં પણ તેવો દાખલો છે. એક નાપિત (હજામ) પુરાણ છે. તેમાંયે તે લખેલું છે.

એવું કહી તે નાપિતપુરાણમાંથી ઉતારા તરીકે શ્લોક ભણવા લાગ્યો. તેને તો રાજાજીની મહેરબાની જોઇતી હતી. એથી તેને ફાયદો હતો. બીજાને કાનમાં કહેઃ અરે યાર, એમાં શું? ગરજ સમ નહિ ચીજ કોઈ ગળી! રાજાજી ગુસ્સે થશે તો વળી આફતમાં પડીશું.

માટે હાજીહા કરવી એજ ઠીક છે.

બીજો એક એનાથીયે વળી ચઢી જાય તેવો હતો. તે કહેઃ અરે, કાલની વાત તો કાલે છે. છ મહિના રહીને નાત જમવાની છે ને ? તે વેળા પેટમાં દુઃખે છે એમ કહ્યું કે પત્યું ! નહિ તો, આગલે દિવસે ખૂબ ઠાંસી ઠાંસીને ખાવું, કે અજીરણનો ખરેખરો તાવ ચસડીને આવે.

આખરે એમજ નિકાલ થયો. છ મહિના સુધી હજામભાઇ તો પાઠપૂજા કરવા લાગ્યા. કપાળે રાખોડી લગાવવા લાગ્યા. સંધ્યા કરવા લાગ્યા. એમ કરતાં છ મહિના પૂરા થવા આવ્યા. નાત જમાડવાનો દિવસ પાસે આવ્યો.

પેલા ખુશામતિયાને તો ફિકર નહોતી. પણ બધા કંઇ એવા નફ્ટ હતા ? સાચા પંડિતો ચિંતામાં પડયા. હવે કરવું શું ? આ રાજા તો આપણને વટલાવશે. એમ થાય તો નરકેજ પડીએ. પછી કયે ભવે છૂટકારો થાય ?

પછી રાય'નું નામ યાદ આવ્યું. લાગ્યું કે તે કંઇ તરકીબ કાઢશે. એમ ધારી તેઓ તેને ત્યાં ગયા. પગે પડીને પોતાને બચાવવાની આજીજી કરી. અમારો ધર્મ ડૂબે છે, તેમાંથી કૃપા કરીને અમને બચાવો, એમ પંડિતોએ કહ્યું. રાયાએ તેમને દિલાસો આપ્યો અને કહ્યુંઃ તમે ગભરાશો નહિ, હું તમારૂં સંકટ ટાળીશ.

પછી તે વિચારવા લાગ્યો, કે રાજાની :આંખ શી

રીતે ઉથાડવી ? તેને ટીખળીને યુક્તિ સૂઝતાં કેટલી વાર ? તેણે રસ્તામાંથી એક કૂતરૂં પકડયું. તેને ગળે એક ફક્કડ રેશમી દોરી બાંધી સાથે લઇ પોતે રાજમહેલે ગયો.

રાજમહેલ પાસે બહાર એક બાગ હતો. તેમાં પાણીના નળ હતા. એ બાગમાં તે ગયો. પછી પેલા કૂતરાને સાબુથી નવડાવ્યું. પાસે તુળશીના કયારા હતા, તેની આસપાસ ફેરવ્યું. વળી પાછું નવડાવ્યું. વળી તુળશીની પ્રદક્ષિણા ફેરવાવી, વળી નવડાવ્યું. એમ વારંવાર કરવા માંડયું. તે જોઇ ત્યાંથી જતાઆવતા લોકો ત્યાં ઊભા રહીને એ શું કરે છે તે જોવા લાગ્યા. માંહોમાંહે અજાયબી પામવા લાગ્યા. આખા રાજમહેલમાં હોહા સંભળાઇ. રાજાના સગાવહાલાંઓ પણ નીચે આ કૌતુક જોવા ઊતરી આવ્યાં. બધાં રાયાને પૂછવા લાગ્યા. પણ તે ભાઇ તો મૂગામંતર. કંઇ બોલે જ શાના ? તે તો કૂતરાને નવડાવે, પાણીમાં બોળે, તુળશીની આસપાસ ફેરવે. પછી ડીલ લૂછે. વળી નવડાવે. એમ કર્યાં જ કરે.

છેવટે વાત રાજાને કાને પહોંચી. તેને પણ મનમાં ઉત્કંઠા થઇ. પોતે નીચે આવ્યો, અને રાયાને પૂછયું: અલ્યા ગાંડીઆ, આ શું કરે છે ?

મહારાજ, આ કૂતરૂં કાળું છે તેને ધોળું બનાવવાનું કરૂં છું. છએક મહિના આમ કરીશ એટલે ધોળું થઇ જશે એમ ધારૂં છું.

રાજા ખડખડ હસી પડયા. આખું ટોળું મશ્કરી કરવા લાગ્યું. હોહો થઈ ગઈ. રાજા કહે: અલ્યા બેવકૂફ, કોઈ દિવસ કૂતરૂં કાળાનું ધોળું થતું હશે કે? કંઈ ભાંગબાંગ પીધી છે કે શું? જા, જા, ઘેર જા, ઘેર!

આપણા રાયાભાઈ કંઇ એમ ગાંજ્યા જાય એવા હતા? તેણે તો લાગલો જવાબ આપ્યો: મહારાજ, મેં જરાયે ભાંગ નથી પીધી. આજ સુધી તો કાળા કૂતરાને ધોળું થયેલું સાંભળ્યું નહોતું. પણ હાલ કૃષ્ણદેવ મહારાજાનું રાજ ચાલે છે. તેમના અમલમાં હજામમાંથી બ્રાહ્મણ થાય છે, તો કૂતરૂં કાળું મટીને ધોળું થવું જ જોઇએ. બહુ તો, મહારાજ, છ મહિના લાગશે; બીજું શું?

રાજા મહેણું સમજી ગયો. તેના ધ્યાનમાં આવ્યું કે પેલા બ્રાહ્મણોને બચાવવાની આ યુક્તિ છે. તેના મગજમાં વાત સોંસરી ઉતરી ગઈ. અને તેણે પોતાનું ફરમાન પાછું ખેંચી લીધું. છેવટે હજામભાઇ તો હજામજ રહ્યા.

(૭)

ચોરની ફજેતી

એક દિવસ એવું બન્યું કે રાયાના વાડામાં ચાર ચોર પેઠા, અને ત્યાં બગીચાની ઝાડીમાં લપાઇ રહ્યા. તે લોકોનો વિચાર એવો, કે તક મળતાં ઘરમાં ઘૂસવું અને કંઇ માલ હાથ કરી ભાગી જવું.

નસીબ પાધરૂં તે અચાનક રાયાને આ વાતની ખબર પડી ગઇ. તેણે પોતાનો બધો બંદોબસ્ત તુરત કર્યો. એક ઠેકાણે સાચવીને દરદાગીના અને ઝવેરાત સંતાડી દીધું. પછી તેણે પોતાની વહુને કહ્યું: અલિ, તું સાંભળે છે કે ? હાલ ગામમાં ચોરોનો બહુ ભો છે. કાલે ત્રણ ઠેકાણે ચોરીઓ થઇ. માટે આપણે પણ ડરતા રહેવાનું છે. જો, મેં એક વિચાર કર્યો છે. આ બાગમાં મોટો કૂવો છે. એક પેટીમાં બધું ઝવેરાત ભરી પેટી

કૂવામાં ઉતારી દઇએ તો ચોરોનો ભો રહે નહિ. તેથી મેં આ પેટીમાં ઝવેરાત ભર્યું છે. અને હવે ચાલ, એ પેટી કોઈ ન જાણે તેવી રીતે ઉતારી આવીએ. પછી જ્યારે ભો જતો રહેશે, ત્યારે કાઢી લઈશું. હમણાં કૂવામાં પાણી કમ્મરપૂરથી વધારે નથી.

પેલા ચોરોમાંનો એક રાયાના બોલ સાંભળી ગયો. તે સાંભળે એવી રીતેજ રાયા બોલેલો. પછી બંને વરવહુએ એક પેટી લઇ તેમાં પથરા, ઇંટોળાં, રોડાં, રેતી વગેરે ઠસોઠસ ભર્યું અને લઈ જઇને પેટી ખરેખર કૂવામાં ઊતારી. તેનો ધબાકો સાંભળીને ચોરોની ખાતરી થઇ કે ખરેખર ઝવેરાત કૂવામાં પડયું ખરૂં. તેઓ તો હરખાયા. ચાલો, હવે ઘર ફોડવાની કે કંઈ વધારે માથાકૂટ કરવાની જરૂર પડશે નહિ, એમ તેમને થયું. વળી તેઓને તરતાં તેમજ પાણીમાં ડૂબકી મારતાં તો સરસ આવડતું જ હતું. એટલે ધાર્યું કે કૂવામાં ઊતરીને ડૂબકી મારીને પાણીમાંથી પેટી અથવા તેમાંની વસ્તુઓ કાઢી લેવાશે. આ ઘરવાળાને આપણા લાભમાં આ ઠીક સૂઝયું !

રાત પડી. અગીઆરબાર વાગ્યા. ઘર શાંત થઈ ગયું. શહેર પણ સૂમસામ હતું. એક ચોર હળવેથી કૂવામાં ઊતર્યો. બીજાઓ તેની રાહ જોતા થાળા પર બેઠા. રાયાએ તેમની બરાબર ફજેતી કરી હતી, કારણ કૂવામાં પાણી વધારે હતું. ગમે તેવા બૂડકી મારનારાનોયે

પત્તો નહિ લાગે. તળિયું ઘણે ઊંડે હતું.

પહેલો ચોર અંદર જઈ પાછો આવ્યો. તેણે કહ્યું: ભાઈ, અહીં તો આપણો કાંઈ આમ પત્તો નહિ ખાય. પાણી જરા વધારે ઊંડું છે. માટે જો થોડું ઘણું પાણી કાઢી નાંખીએ, તો કંઇ વળે.

થાળા પર ત્રણ ડોલ હતી. તે વડે પાણી ઉલેચીને કૂવો થોડો ઘણો ખાલી કરવાનો તેમણે મનસૂબો કર્યો. રાયા બહુ પૈસાદાર હતો, તે તેઓ જાણતા હતા. આવો હલ્લો કંઈ રોજ મળે તેમ નહોતું. ઝરઝવેરાતની ઠસોઠસ ભરેલી પેટી હાથ લાગે તો જીંદગીનું દળદર ફીટે. પછી મોજથી ખાધા કરવાનું. એટલે આ તક થોડે આળસે જવા દેવાનું ઠીક નહોતું. બધાએ ડોલ ચાલુ કરી. પાણી કાઢીને થાળા પાસેની ચોકડીમાં ઢાળવા માંડયું.

એ ચોકડીમાં નાકે બાકું હતું. ત્યાંથી નીક વાટે આખા બગીચામાં પાણી સિંચાતું. બગીચામાં જમરૂખી, બોરડી, દાડમડી વગેરે ઝાડ હતાં. રાયાની યુક્તિ બરાબર સફળ થઇ. તેણે ધારેલું કે ચોરો મફતમાં ઝાડને પાણી પાવાનું કામ કરશે. તે પ્રમાણે જ થયું. હળવે હાથે પાણી કાઢી કાઢીને ચોરો રેડતા હતા. એમ કરતાં બે વાગ્યા. રાયાભાઇ ઘરમાં જાગતા જ બેઠા હતા, તેને ખૂબ મઝા પડી. તેણે બે ત્રણ વાગે ત્યાં સુધી એમ કામ ચાલવા દેવાનો વિચાર કર્યો હતો.

ચોરોનું કામ તો ચાલુ જ હતું. કૂવામાં પાણી તો

બહુ જ હતું. જરા હેઠે ઊતરતું ન હતું. પણ તેમને તો પેલું ધન મેળવવાનો ઉમંગ હતો. આવો લાગ બીજો ક્યારે મળે? એટલે તેઓ મફતની મહેનત કર્યા જ કરતા હતા.

છેવટે સાડા ત્રણ વાગ્યા. હવે રાયાને લાગ્યું કે આખા બાગમાં કાદવ કાદવ થઈ જશે. છોડને અતિશય પાણી પણ કામનું નહિ. તેણે ધીરે રહીને બારી ઉઘાડી મોટેથી ઘાંટો પાડીને કહ્યું: ચાલો ભાઈઓ, હવે બહુ થયું. આજે બંધ રાખો. હવે બાગ આખો સિંચાઈ ગયો છે. કાલે મહેરબાની કરી પધારજો. તમારો પાડ કદી નહિ ભૂલું.

ચોર તો બાપડા એકદમ ગભરાયા ને ઊભી પૂંછડીએ નાઠા. રાયાને તો એક પંથ દો કાજ જેવું થયું. દોલત પણ બચી, ને બાગ પણ સિંચાયો.

(૮)

દૂધ નહિ પીએ એવી બિલાડી

આગળ આવી ગયું કે રાજાજી બહુ ધૂની માણસ હતા. એક વાર એણે હુકમ કાઢ્યો કે રાજ્યમાં દરેક માણસે એક એક બિલાડી પાળવી. એ બિલાડીને બરાબર દૂધ પાવા સારૂ એક એક દૂઝણી ગાય પણ રાખવી. એક બિલાડી તથા એક ગાય રાજ્ય તરફથી ઘેરઘેર આપવામાં આવશે. અને બિલાડીનું જતન કરવામાં

આવે છે કે નહિ તેની અવારનવાર રાજ્ય તરફથી તપાસ થશે.

થયું. બધાની પેઠે રાયાભાઇને ત્યાં પણ એક વાઘની માશી અને એક ગાયમાતાની પધરામણી થઇ. દરેક જણે કાળજીથી ગાયનું દૂધ બિલાડીને પાવા માંડયું. પણ રાયાભાઇને કંઇ એ વાત પસંદ આવી નહિ. આમ ગાય દોહીને બિલ્લીને પાવાનું કંઇ આપણાથી બને નહિ. માટે કંઇ યુક્તિ કરવી જોઈએ. આ બિલાડી જ દૂધ ન પીએ તો ઘાટ બેસે.

તેણે પહેલે જ દિવસે દૂધ ખૂબ ધગધગતું ઊનું કર્યું. અને સગડી પરથી ઉતારી લઇ પેલી બિલાડીને લાવી તે ઉકળતા દૂધમાં જ તેનું મોં ડબોવી દીધું. બિલાડી તો દાઝીને મ્યાઉં મ્યાઉં કરતી નાઠી. તે દિવસથી તેને દૂધની એટલી તો દહેશત બેઠી, કે દૂધ દૂરથી જોતાં જ તે ઘણે દૂર નાસી જાય. દૂધ ઠંડું છે કે ગરમ, તે જોવા જ ન રહે. તેના મોં આગળ દૂધ ધર્યું જોઇએ, કે નાઠી જ છે. અને પછી રાયાભાઈ નિરાંતે ગાયનું ચોકૂખું દૂધ જાતે પીવા લાગ્યા ને મોજ કરવા લાગ્યા.

ચાર છ મહિને રાજાજીને વાત યાદ આવી. તેમણે રાજ્યમાં હુકમ કાઢયો કે સૌએ પોતપોતાની બિલાડીઓ લઈને આવતા બુધવારને દિવસે કચેરીમાં આવવું.

એ બુધવારે રાજમહેલ આગળ જોવા જેવો તમાશો હતો. બધાં બિલાડાંનું પ્રદર્શન ભેગું મળ્યું હતું. બધાં બિલાડાં માતેલા સાંઢ જેવા અને લઠ્ઠપઠ્ઠ હતાં. તેમાં એક જ જુદું પડી આવતું હતું. તે આપણા રાયાભાઇનું. તેનાં હાડકાં

નીકળેલાં હતાં. શરીરમાં માંસની જાત ન મળે. લોકો તેને જોઇને વિચારમાં પડતા હતા. ઘણાને લાગ્યું કે આજે રાયાનું આવી બન્યું છે. રાજા તરંગી છે. તે બિલાડીની આવી દશા જોઇ એને સજા કર્યા વિના રહેનાર નથી.

રાજા જોવા નીકળ્યા. બધી બિલાડીઓને જોઈ તે રાજી થયા. પછી રાયાની બિલ્લી નજરે પડી. તરત તેને બોલાવીને પૂછ્યુંઃ અલ્યા રાયા, આ શું ?

શું કરૂં ? મહારાજ ! આ મૂરખ બિલાડીને દૂધ જ ભાવતું નથી. દૂધને દેખીને તે નાસે છે. ખાતરી ન પડતી હોય, તો તમે એને દૂધ પાઓ ને મને બતાવો.

રાજાને લાગ્યું, કે બિલાડી દૂધ ન પીએ એમ બનેજ નહિ. દુનિયામાં કદી એવું સાંભળ્યું નથી. આ રાયો સાચું બોલે છે કે જૂઠું ?

પછી દૂધનું એક પતેલું મંગાવ્યું, અને પેલી બિલ્લી આગળ મૂકયું. તે જોતાંજ ચારે પગે કૂદતી તે ગભરાઇને નાસી ગઇ !

આખી મેદની અજાયબીમાં ગરકાવ થઇ ગઇ. બધાને લાગ્યું કે બિલાડી દૂધ ન પીએ એ તો નવાઈની વાત. રાજાજીને થયું કે આમાં રાયાની કંઈ યુક્તિજ હોવી જોઇએ. પછી ખાનગીમાં પૂછતાં રાયાએ પોતાની યુક્તિ બતાવી. તે સાંભળી રાજા ઘણુંજ હસ્યા. અને બોલ્યાઃ એમ ? ત્યારે દૂધનો દાઝેલો માણસ છાશ ફૂંકી ફૂંકીને પીએ એ કહેવત બિલાડીઓને પણ લાગુ પડે ખરી.

(૯)

અડધોઅડધ ભાગ

એક દિવસ રાજાના દરબારમાં એક નાટક મંડળી આવી. તે ઠામ ઠામ ધાર્મિક ખેલો ભજવતી હતી. રાજાને ત્યાં કૃષ્ણલીલાનો ખેલ ભજવવાનું ઠર્યું. એક દિવસ મુકરર કર્યો.

તે દિવસે ફક્ત ગણ્યાગાંઠ્યા લોકોને જ ખેલ જોવાનાં નોતરાં દીધાં હતાં. રાયાને નોતરૂં નહોતું. વળી પહેરેગીરોને સખત તાકીદ આપી હતી, કે કોઇને પણ અંદર આવવા દે નહિ.

રાયાએ વિચાર્યું કે આ કંઇ ચાલે નહિ. કોઈ પણ રીતે અંદર તો જવું જ જોઈએ. પછી તેણે પોતાની સાથે દહિંથી ભરેલી એક મટુકી લીધી. એક રવૈ લીધી.

પોતાની સાથે કપડાંનું એક પોટલું રાખ્યું. એવી રીતે તે ત્યાં આગળ પહોંચ્યો.

પહેરેગીર પાસે જઇને તેણે કહ્યું: ભાઇ, મારે ગોપીનો પાઠ લેવાનો છે, માટે અંદર જવા દે.

પણ 'અંદર કોઇને જવાનો હુકમ નથી' એમ કહી પહેરેગીરે તેને અટકાવ્યો.

પણ તું મને અટકાવે તે કામ કેમ લાગશે? મારે વેશ ભજવવાનું છેલ્લી ઘડીએ ઠર્યું છે. નહિ તો આ દહિં ને આ રવૈ લઇને હું અહીં આવું? વળી આ મારૂં કપડાનું પોટલું જો. મારે અંદર જવુંજ જોઇએ. આજે પાઠ ભજવીશ તે જોઇ રાજાજી મને મોટું ઇનામ આપવાના છે. ને તું અટકાવે તે કેમ ચાલે? મને કેટલું મોટું નુકસાન થાય?

છેવટે હા ના, હા ના કરતાં પેલા પહેરેગીરે બક્ષીસમાંથી અડધો ભાગ આપે એ શરતે તેને અંદર જવા દીધો. અંદર પણ એક બીજો પહેરેગીર હતો. તેણે પણ બક્ષીસનો અડધો ભાગ મળે તો જવા દઉં, એમ કહી કબૂલાત લઇને જવા દીધો.

રાયા તો અંદર જઇને ખાસ્સો રાજાસાહેબની સામે જ ઊભો રહ્યો. તેને જોઇને રાજા ગુસ્સે થયો. સામે ખેલ ચાલતો હતો તેમાં ભંગાણ પડ્યું. તુરતજ તેણે રાયાને ૨૪ ફટકા મારવાનો હુકમ કર્યો.

રાયાએ રાજાને નમન કરી કહ્યું: મહારાજ, આપે

મને ૨૪ ફૂટકાની બક્ષીસ આપી તે મને કબૂલ છે; પણ બહાર મારા ભાગીઆ ઊભેલા છે, તે બેને મારે એ બક્ષીસ વહેંચી આપવાની છે. માટે મહેરબાની કરી તેમને બોલાવવા દ્યો.

રાજાજી અચંબામાં પડયા. પછી કહ્યું: કોણ છે તારા ભાગીઆ ? બોલાવ, જોઇએ !

રાયા બહાર જઇને પેલા બે પહેરેગીરોને બોલાવી લાવ્યો. પછી રાજાના દેખતાં તેમને કહ્યું: જુઓ ભાઇઓ, મને જે ઈનામ મળે તે અડધું અડધું તમને બન્નેને વહેંચી આપવાની મેં કબૂલાત આપી છે. એવું કબુલ કરાવીનેજ તમે મને અંદર આવવા દીધો હતો. તે મુજબ મને ૨૪ ફૂટકાનું ઇનામ મળ્યું છે, તો તમે બન્ને બાર બાર ફટકા વહેંચી લો. અને આપણા રાજાજી બહુ ઉદાર દિલના છે, તે મને બીજું કંઇ સહેજસાજ આપી રહેશે.

તેની આ યુક્તિથી રાજાને આનંદ થયો. પેલા બે પહેરેગીરોને લાંચ લેવાના ગુનાસર બરતરફ કર્યા, અને રાયાને ઇનામ આપી દરબારમાં બેસવાની રજા આપી.

(૧૦)

અજિતપત્ર

અસલના વખતમાં મોટા મોટા પંડિતો દિગ્વિજય કરવા નીકળતા. ગામેગામ જાય અને કહે કેઃ મારી સાથે તમારામાં સૌથી વિદ્વાન હોય, તે વાદવિવાદ કરવા આવો. તે મને જીતે તો હું તેને નમન કરૂં; અને તે હારે, તો તમારે ગામલોકે હું અજિત છું એવું તાંબાપત્ર પર લખી આપવું. એ પ્રમાણે મોટા મોટા પહેલવાનો પણ ફરતા.

એક દિવસ એવું બન્યું, કે એક એવો મહાપંડિત રાજા કૃષ્ણદેવના દરબારમાં આવ્યો. તેણે કાશીમાં બધાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સંસ્કૃત ભાષામાં એક પણ એવી ચોપડી નથી જે મેં વાંચી નહિ હોય, એવો

તેનો દાવો હતો. બધાં પુસ્તકો તેને કડકડાટ મોઢે હતાં. 'વિદ્યાસાગર' એવો તેનો ખિતાબ હતો. અને ગામે-ગામ દિગ્વિજય કરતો કરતો તે વિજયનગર આવી પહોંચ્યો હતો. તે બહુજ ભપકાથી રહેતો, હંમેશાં પાલખીમાં ફરતો, અને પોતાનો અપાર વૈભવ બતાવવા તે પોતાની પાલખીની આસપાસ દિવસે પણ મશાલ રાખતો! તેને એવો ગર્વ હતો કે આખી પૃથ્વીમાં મારા જેવો શાસ્ત્ર જાણનાર કોઇજ નથી.

સંસ્કૃત ભાષાની કોઇ પણ ચોપડીમાંથી કોઇ પણ ભાગ મને વાંચી સંભળાવો, તો તે કયી ચોપડીમાં કયે ઠેકાણે, કઈ વાતના સંબંધમાં આવેલો છે તે હું અચૂક કહી શકું છું; અને એજ પ્રમાણે કોઇ કરી શકતું હોય, તો તેનો શિષ્ય–ચેલો થવાને હું તૈયાર છું. નહિ તો હું અજિત છું એવું તમારે મને લખી આપવું. આવી રીતની માગણી તેણે રાજા કૃષ્ણદેવની પાસે આવીને કરી.

આ મહાપંડિત આવવાથી દરબારી પંડિતોના પેટમાં ફાળ પડી. તેઓ કંઈ આના જેટલા હુશિયાર નહોતા. તેમને એવો ડર લાગ્યો કે આવા વાદવિવાદમાં તો આપણે હારીજ જઈશું. અને હાર્યા એટલે પછી રાજાના દરબારમાં રહેવાની આશા કેવી? પછી તો રાજા પંડિતનેજ પોતાના દરબારમાં રાખી મોટું સાલી-આણું બાંધી આપશે, અને આપણને બરતરફ કરશે. કારણ કે રાજા પોતે પણ વિદ્વાન અને જાણકાર છે અને

તેને વિદ્વાનોની સોબત ગમે છે. આમ ડર લાગવાથી તેમને તુરત આપણા રામાભાઈનું નામ યાદ આવ્યું. એના શિવાય બીજો કોઈ આપણો તારણહાર નથી, એવી તેમની ખાતરી હતી. તેઓ સઘળા રાયાને પગે પડતા ગયા અને પોતાનું દુઃખ તેને કહી સંભળાવ્યું.

રાયાએ તેમને શાંત કરી પેલા પંડિતનો ગર્વ ઉતારવાનું માથે લીધું અને કહ્યું કેઃ હું અરણ્યપંડિત નામ ધારણ કરીને આવીશ. અને એ પંડિતનો ગર્વ ઉતારીશ. દરબાર આવતી કાલે છે. તમે કંઈ ફિકર કરશો નહિ.

પછી બીજે દિવસે બપોરે બાર વાગ્યે દરબાર ભરાયો. પેલા વિદ્યાસાગર પંડિતજી ઠાઠમાઠથી પધાર્યા. તેને કાને અરણ્યપંડિતની વાત ઊડતી ઊડતી પહોંચી હતી. અરણ્યપંડિત પણ આવીને બિરાજ્યા હતા. તેમણે કોરૂં કડકડતું નવું ધોતિયું, રૂવાબદાર અંગરખો, કાશ્મીરી કસબી શાલ, ચકરી પાઘડી વગેરે ધારણ કર્યું હતું. વળી શરીરે ઠામઠામ ભસ્મ લગાવી હતી, તેમજ રૂદ્રાક્ષનાં ઘરેણાં ધારણ કર્યાં હતાં. તેનો દમામ એવો હતો કે રાજાજીને પણ બરાબર ઓળખ પડી નહિ.

અરણ્યપંડિતની સામે રૂમાલમાં વીંટેલી એક પોથી પડી હતી. તે પોથી કોઇ જૂનો સંસ્કૃત ગ્રંથજ હશે એમ સર્વને લાગતું હતું.

વિદ્યાસાગર પંડિતજી સભામાં પધારતાંજ સામસામા નમસ્કાર થયા. ત્યાર બાદ તેમણે પોતાની અજિત-

પત્રની માંગણી ફરી જાહેર કરી પોતાનો દાવો જણાવ્યો. અને સભામાંનો કયો પંડિત પોતાની સાથે વાદવિવાદ કરવા તૈયાર છે એમ પૂછ્યું.

સભામાંના પંડિતોએ આપણા રાયાભાઈ ઉરફે અરણ્યપંડિત તરફ આંગળી કરી. તે ઠંડે કલેજે, નિરાંતથી, ગર્વભરેલે ચહેરે બેઠો હતો. તેનો દેખાવ એવો હતો કે એક વાર તો પેલા વિદ્યાસાગર પંડિત પણ ચમકયા અને ગભરાયા.

જ્યારે જ્યારે પંડિતો આવી હરીફાઈમાં ઊતરે ત્યારે ત્યારે શરૂઆતમાં પહેલવહેલી ઓળખાણ કરે છે. તેમ આપનું નામ શું, ગોત્ર શું, કયાં ભણેલા, ગુરૂ કોણ, કયા શાસ્ત્રનો ખાસ અભ્યાસ કરેલો છે, વગેરે વગેરે સવાલજવાબ આ પંડિતો વચ્ચે થયા. પછી વિદ્યાસાગર મહારાજે પૂછ્યું: પંડિતવર, આપની સામે આ પુસ્તક શાનું છે?

તેન્નલીરામે તાબડતોબ ઉત્તર આપ્યો: તિલપર્ણ-કૃત દામબદ્ધકલાપ.

વિદ્યાસાગર તો નામ સાંભળીનેજ ગભરાયા. એ તિલ-પર્ણ કોણ? કયા દેશનો? કયી સદીમાં થઇ ગયેલો? દામ-બદ્ધકલાપ એ ગ્રંથ તેણે કયા વિષય પર લખેલો? એ વિગતો તેને તો મુદ્દલ ખબરજ નહોતી. તેને લાગ્યું, કે આ ગ્રન્થનું તો મેં નામ પણ સાંભળ્યું નથી. પણ તેવું બતાવી દઉં, તો તો આબરૂ જાય. એમ વિચારી તેણે પોતાનો ગભરાટ ચહેરા પર જણાવા દીધો નહિ. આવો પ્રચંડ ગ્રન્થ પોતે વાંચ્યો

નથી એવી જો આ લોકોને ભાળ લાગે તો પછી પોતાની ફજેતીનો પારજ ન રહે, એમ તેને થઇ ગયું. પણ એણે બાર બંદરનાં પાણી પીધાં હતાં, એટલે ગાંજ્યો જાય તેમ ન હતું. તુરતજ ખોંખારો કરી તેણે કહ્યું: હા હા હા ! તિલપર્ણનો કલાપ કેની ! બહુજ સુંદર ગ્રન્થ છે. મેં ત્રણેક વરસ પર જ વાંચ્યો છે. એમાં રસ તો એવો ઝરે છે કે ગ્રન્થ પૂરો કર્યા શિવાય હું સૂતો નથી. ભાષા અઘરી ને શાસ્ત્રીય છે, પણ બહુ જ જ્ઞાનથી ભરપૂર છે. હા, પંડિતજી ! આપને એ વિષે કંઇ પૂછવું હોય તો પૂછજો.

તેન્નલીરામે જવાબ દીધો: ના ના. પંડિતજી, આપે ન વાંચ્યો હોય એવો ગ્રન્થ તો અમારી પાસે કયાંથી જ હોય ? પણ આ દામબદ્ધકલાપમાં અમને ન સમજાયલા એવા કેટલાક ભાગ છે. ત્યાં મેં નિશાનીઓ કરી છે. એ ભાગો વિષે અમારા પંડિતોમાં મતભેદ છે. આપ યોગ્ય ખુલાસો કરશો એવી અમને આશા છે. આપે તો એ ગ્રન્થ સારી પેઠે વાંચ્યોજ છે. તો આપ આજે એ ગ્રન્થ લઇ જાઓ અને કાલે આપને અજિતપત્ર લખીજ આપીશું, કેમકે આપના સરખો વિદ્વાન હજુ અમને સાંપડયો નથી.

પેલા પંડિતજીનો તો આ સાંભળીને હરખજ ન માય. તેને બીક હતી કે આ ગ્રન્થમાંથી કંઈ વાંચી સંભળાવીને કયાં કેવા સંબંધમાં છે એમ પૂછશે, તો

ફજેતી જ થવાની છે. તેને બદલે આ તો નસીબ જોર પર છે. આખી રાત જાગીને ગ્રન્થ વાંચી જવાશે, તેમ મોઢે પણ કરી લેવાશે; અને કાલે આપણુને ખુશીથી અજિતપત્ર મળી જશે; ગ્રન્થ ચોવીશ કલાક વાંચવાને મળ્યો, એટલે પછી હવે બીજું શું જોઈએ? આવો વિચાર કરી તેણે કહ્યું: ઓહો ! એમાં શું ? આપ એ ગ્રન્થ મારે ઉતારે મોકલાવી દો. કાલે જરૂર સર્વ ખુલાસા આપણે કરીશું.

થયું. તેન્નલીરામે એક નોકર સાથે પેલો ગ્રન્થ પંડિતજીને ઉતારે મોકલી દીધો. પછી થોડી વાર પરચુરણ વાતો કરી પોતાના પરાક્રમોની બડાશ હાંકી પંડિતજી ઉતારે રવાના થયા, કેમકે ત્યાં જઇ પેલો ગ્રન્થ ગોખી કાઢવાની તેમને ચટપટી લાગી હતી.

પણ આ બાજુ પંડિતજીની પૂંઠ ફરતાંજ આખા દરબારમાં અને ખાસ કરીને દરબારી પંડિતોમાં ખડખડ હસવાનો સપાટો ચાલ્યો. કેમકે પેલા રૂમાલમાં કંઇજ નહોતું, પણ તલના નાના રોપાઓને દોરડી વતી બાંધી તેનો આકાર ચોપડીના જેવો બનાવેલો હતો, ને તે ભારો બરાબર ગોઠવીને રૂમાલમાં મૂકેલો હતો. અને તેન્નલીરામે કહેલા નામનો–તિલપર્ણકૃત દામબદ્ધકલાપનો–પણ એજ અર્થ હતો કે: "તલનાં પાંદડાંઓનો દોરડીથી બાંધેલો ભારો."

આખી સભાને એ વાતની ખબર હતી, એટલે તેમની

હસાહસનો પાર ન રહ્યો.

બીજી બાજુ પંડિતજી ઉતાવળે ઘેર પહોંચ્યા. રૂમાલ ખોલીને જુએ છે તો તલનાં પાંદડાંનો ભારો! તેન્નલીરામે કહેલું નામ યાદ કરતાં પણ અર્થ બેસી ગયો. અરેરે! મેં તો આ નામના ગ્રન્થનાં આટઆટલાં વખાણ કર્યાં, અને બહાશ હાંકી! બાપરે, આપણે તો જબરા ફસાયા!

આ ગામમાં રહેવામાં હવે શોભા નથી, અને આપણું પોગળ ફૂટી જશે એમ વિચારી પંડિતજી રાતોરાત નાસી ગયા!

(૧૧)

પહેલવાન પર જીત

તેનાલીરામે વિદ્યાસાગર પંડિતની ફજેતી કર્યાને થોડા દિવસ થયા ન થયા, એટલામાં વળી એક બીજો કિસ્સો બન્યો. એક જોરાવર પહેલવાન દરબારમાં આવ્યો. તેણે હિંદુસ્તાનના ઘણાક પહેલવાનોને હરાવ્યા હતા. તેની નામના ચોમેર પ્રસરેલી હતી. તેણે પોતાનું નામ 'બલાઢય' રાખ્યું હતું. કૃષ્ણદેવના દરબારમાં પણ ઘણાક પહેલવાનો હતા. પણ આ મલ્લે જે અજિતપત્રો મેળવ્યાં હતાં, તે જોતાં તો તેઓની હિંમત રહી નહિ, અને તેમને લાગ્યું કે હવે આપણી રોજી જવાની.

એ ડરથી તેઓ આપણા રાયાભાઈ પાસે ગયા, અને તેને પોતાની વાત કહી. રાયાએ મલ્લોને શાંત

પાડી કહ્યું: તમે મને તમારા ઉસ્તાદજી તરીકે આગળ કરો. પછી બાકીનું બધું હું સંભાળી લઇશ.

બધા પહેલવાનોની ખાતરી હતી કે રાયા કામ હાથમાં લેશે, તો તે પાર પાડયા વિના નહિ જ રહે. તેમણે એને 'વીરકેસરી' નામથી પોતાના ઉસ્તાદ તરીકે આગળ કરવાનું ઠરાવ્યું, અને અમારા ઉસ્તાદ વીરકેસરી તમારી સાથે કુસ્તી ખેલશે એવું પેલા બલ્લાઢયને તુરત કહેવડાવ્યું.

બલાઢયને થયું, કે આ ઉસ્તાદ કોણ છે, અને કેટલા પાણીમાં છે, તે જરા જાણવું જોઇએ. એટલે તેણે કહાવ્યું: હું આપને બપોરે મળવા આવીશ. પણ વીર-કેસરીએ તો તેનો ગર્વ તોડે એવોજ જવાબ તેને મોકલ્યો. તેણે ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું: આજે બપોરે તમારી મુલાકાત લેવાની અમને ફુરસદ નથી. હમણાં અમે એક નવા દાવનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. માટે આપને જે કંઇ કહેવું હોય, તે કાલે રાજાજીના અખાડામાંજ કહેવાનું રાખવું.

આવો કકડતો જવાબ સાંભળી પેલા 'અજિત' પહેલવાનને પણ મનમાં જરા ગભરામણ છૂટી. આ મલ્લ પણ કોઈ જબરો હરીફ નીકળવાનો એવી તેના મનમાં ખાતરી થઇ.

બીજે દિવસ રાજ્ય તરફના અખાડા આગળ લોકોની ઠઠ ઝામી હતી. ખૂદ રાજાજી પણ હાજર હતા.

મલ્લયુદ્ધ બહુ ભારે થવાનું છે, એવી પહેલેથીજ વાયકા ચાલી હતી. વીરકેસરી નામનો કોઈ પહેલવાન જોર અજમાવવાનો છે, એવી પણ અફવા જોશભેર ઊડતી હતી. અખાડામાં બે મુખ્ય આસનો હતાં. તે પર વીર-કેસરી તથા પેલા બલાઢયે બેસવાનું હતું. બાકી બધી પુષ્કળ બેઠકો હતી, તે બીજા મલ્લો તથા જોનારાઓ સારૂ હતી.

રાજાજી આવીને બિરાજ્યા એટલે રણશિંગું ફૂંકાયું. કુસ્તી શરૂ કરવાની એ નિશાની હતી. બધે શાંતિ થઇ ગઇ. લોકો કુસ્તી જોવા માટે ટટાર થઇ ગયા.

વીરકેસરી—એ આપણા રાયાભાઇજ હતા—મૂછે હાથ દઇ પેલા બલાઢયને કહેઃ કેમરે અલ્યા, તું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી દાવ ખેલે છે, કે જંગલીની પેઠે મારામારી કરવાનુંજ શીખ્યો છે? પહેલાં એ વાત કર.

શી વાત કહો છો? શાસ્ત્રીય પદ્ધતિમાં તો મારા જેવો હુશિયાર છે જ કોણ? — બલાઢયે જવાબ આપ્યો. એ બોલ્યો ભારે રૂવાબભેર, પણ વીરકેસરીના શબ્દોનો સાચો અર્થ એને માલમ નહોતો.

બહુત ખૂબ. ત્યારે કેટલીક શાસ્ત્રીય નિશાનીઓ અને ઇશારતો હું કરૂં છું તે સમજી જઇને તેનો જવાબ તેવીજ પહેલવાની ઇશારતો વડે આપ. એ સવાલ બરા-બર ઉકેલશે તોજ તું મારી સાથે મલ્લયુદ્ધ કરવાને લાયક ગણાશે. નહિ તો તને એ વિદ્યાનો કક્કોયે આવ-

ડતો નથી એમ ઠરશે; માટે તે મુજબ ધ્યાનમાં રાખીને જવાબ આપજે. તું બેવકૂફજ હોય તો પછી તારી સાથે અખાડે ઊતરી હું ઈજ્જત શા માટે ગુમાવું? તારા જેવા સત્તરસો આવે છે.—વીરકેસરીએ પેલાને દબડાવીને કહ્યું.

આ વાત તો કબૂલ કરવીજ પડે. કબૂલ ન કરે તો બલાઢય જાયજ ક્યાં? તેને લાગ્યું કે આ મલ્લરાજ બીજું તે શું કરવાના છે? બહુ તો બેપાંચ દાવ બતાવી તેનાં નામ અથવા તેના તોડ કયા તે પૂછશે.

પછી વીરકેસરીએ નિશાની કરવા માંડી. તેણે બલાઢયના હાથની ત્રણ આંગળીઓ ભેગી કરી પોતાની છાતી આગળ ધરી. પછી તેના બે હાથ પોતાની ખાંધ પર મૂક્યા. પછી પોતાની આંગળી માથાની આસપાસ ગોળ ફેરવીને જમણા હાથનો પંજો આગળ ધરી જમી-નથી સરખે અંતરે ઊંચે રાખ્યો. અને પછી હાથ હલાવી ઈશારતમાં પૂછ્યું: આનો અર્થ શું?

પણ બિચારો પેલો મલ્લ આ અદ્ધર નિશાની-ઓનો અર્થ શું જાણે? તેને આવી નિશાનીઓ કોઇએ શીખવી નહોતી. તે ટગર ટગર જોઇજ રહ્યો. સમજ્યા વગર જવાબ પણ શું આપે?

બલાઢયથી કંઇ જવાબ અપાતો નથી એવું જોઇ લોકોએ તો તાળી ટીપવા માંડી અને 'પહેલવાન વીરકેસરીનો જય' એવી ગર્જના કરવા લાગ્યા.

વીરકેસરીએ પણ બેચાર મિનિટ સુધી રાહ

જોઇ. પરંતુ પેલા મલ્લરાજ કંઇ બોલતા નથી એવું જોઇ ગુસ્સાના ડોળથી તેણે ઘાંટો પાડયોઃ મૂરખના સરદાર! આવા સાદા સંકેત પણ તને આવડતા નથી, છતાં તું અજિતપત્ર લેવાને નીકળ્યો છે? જા, જા, તારૂં કાળું કર. ચાર ઘડીમાં આ શહેર છોડીને ચાલ્યો જા. નહિ તો તારી બો ભૂલાવી દે એવા આ ગામના લોક છે, સમજ્યો? અજિતપત્રો કંઇ રસ્તામાં નથી પડયાં. ચાલ, નીકળ!

પેલો બલાઢય તો બાપડો ગભરાઇજ ગયેલો હતો. તેની આસપાસ જે શોરબકોર થતો હતો તે પરથી તેને પોતાના જીવને માટે દહેશત લાગી. ગુપચૂપ તે ત્યાંથી નીકળી લોકોની ગિરદીમાં ભળી ગયો અને પછી દેખાયોજ નહિ!

આમ પેલા પહેલવાનને ઊભી પૂંછડીએ રાયાએજ નસાડયો. એ રાયાજ હતો એમ જાણતાં રાજાજીના હરખનો પાર રહ્યો નહિ. તેની ચતુરાઇ જોઇ કૃષ્ણદેવ બહુ રાજી થયા. પછી તેને પાસે બોલાવીને કહ્યુંઃ શાબાશ! શાબાશ! મલ્લરાજ! તમે ખૂબ કરી. પણ હવે તમારી ઇશારતો તો સમજાવો.

તેન્નલીરામ કહેઃ મેં એના હાથની ત્રણ આંગળીઓ મારી છાતી સામે ધરી તેનો અર્થ એ, કે હું તારા દાવમાં આવું, તો તું મારી છાતીમાં છરી ભોંકી મને જરૂરજ મારી નાંખે. પછી એના બે હાથ મેં ખાંધ પર

મૂકયા, તે એવું સૂચવવાને, કે તે પછી હું નીચેજ પડી જઇશ. અને છેવટે ડોકાની આસપાસ હાથ ફેરવી પંજો જમીનથી ઊંચે ધરી મેં એમ બતાવ્યું કે હું મરી જાઉં, પછી મારી સ્ત્રી અને મારો આવડો અમથો નાનો દીકરો—એ એનું શું થશે? આ નિશાનીઓને મલ્લવિદ્યા સાથે કંઇ લેવાદેવા ન મળે. પરંતુ એ 'ઢ' જેવાને જરા યે ખ્યાલમાં ન આવ્યું, કે એ પ્રમાણે આ નિશાનીનો મલ્લવિદ્યા સાથે કંઇજ સંબંધ નહોતો! થોડી અકકલ વાપરત, તો એની આબરૂ છેક ના જાત.

આવી રીતે દરબારી પહેલવાનોની આબરૂ બચાવી રાયાએ તેમનો પ્રેમ મેળવ્યો અને પોતાની વાહવાહ કહેવડાવી.

(૧૨)

અજબ ચિત્રકળા

રાજાજીને એક દહાડો એવી ધૂન લાગી, કે નવો મહેલ બાંધવો, અને તેને પુષ્કળ ચિત્રોથી શણગારવો. વિચાર આવ્યો કે પછી અમલમાં મૂકતાં શી વાર? તુરતજ ફરમાન છૂટયું. દેશદેશથી કારીગરો આવ્યા, કડીઆ આવ્યા, સુતાર આવ્યા. પથ્થરનું કોતરકામ કરનાર મોટા કારીગરો આવ્યા. ચિતારાઓ આવ્યા અને કામ શરૂ થયું. બે મહિને મહેલ પૂરો થયો. પછી રાજાજી તે જોવા માટે અને કારીગરોએ કેવું કામ કર્યું છે તેની પરીક્ષા કરવા નીકળ્યા.

રાજાજી એકેક ચિત્ર જુએ, તેને ટગર ટગર ભાળે પછી તેના ગુણદોષની ચર્ચા કરે અને આગળ ચાલે. સાથે દરબારીઓ પણ હતા તેઓ પણ "વાહ જી વાહ" કરતા.

રાયાભાઇ તો હોયજ. તે પણ વચ્ચે વચ્ચે ટહુકારા પૂરતો.

એટલામાં એક નવી શૈલીનું સુંદર ચિત્ર આવ્યું. તેમાં ચિત્રની એકજ બાજુ બતાવેલી હતી. તે જોઈ તેન્નલીરામે કહ્યું: મહારાજ, ગમે તેમ કહો, પણ આ ચિત્ર સાવ ખોટું છે. આ ચિત્રમાંના બાવાજીને એકજ આંખ, એકજ હાથ, ને એક પગ છે. એમ તે કદિ બને ? એવો તે કોઇ હોય ખરો ? આ તો બીલકુલ ખોટું છે.

રાજાજી હસીને કહેઃ મૂરખા, જરા તારૂં ભેજું ચલાવતો જા. એ બાવાજીની બીજી આંખ, બીજો હાથ, અને બીજો પગ પાછલી બાજુએ છે એમ માનવું જોઇએ. ચિત્રકળાનો એ એક સંકેત છે, એક નવી ઢબ છે. એટલું મગજમાં ઊતરતું નથી ?

તેન્નલીરામ મનમાં હસીને કહેઃ ઓહોહો ! ત્યારે આ ચિત્રકળા તો કંઈ બહુ સહેલીજ વિદ્યા દેખું ને ! હુંયે કાલથી ચિત્રકળાનો અભ્યાસ કરીશ.

એ વાતને કેટલાક દિવસ વીતી ગયા. તે દરમ્યાન રાયાભાઈએ ચૂનો ધોળાવી પોતાનું ઘર સાફસુફ ને સ્વચ્છ કરી નાંખ્યું. પછી ભીંતો પર કોઈક ઠેકાણે એકાદ હાથ, કોઇક સ્થળે એકાદ પગ, વળી કયાંક એકાદ કાન, એકાદ ડોકું એમ ઠેકઠેકાણે ચિતરીને બધું બેડોળ કરી મૂકયું. પછી રાજાજી પાસે જઇને કહેઃ મહારાજ. આપની કૃપાથી

અને ઘણી મહેનત વડે હું હવે ચિત્રકળામાં બહુ જ ચાલાક બની ગયો છું. મેં મારે ઘેર ઘણુંક ચિત્ર દોરીને તૈયાર કર્યાં છે. માટે આપ તે નિરખવા સારૂ એકાદ દિવસ પધારવાની કૃપા કરો.

રાજાજીને તો એ વાત તદ્દન સાચી લાગી. તેમને ખબર નહોતી, કે રાયા તો ઠેકડી બનાવે છે. એટલે ઘણાક દરબારીને સાથે લઇ પોતે રાયાને ત્યાં ગયા. પણ જઇને જુએ છે તો—ઓહો ! એક ઠેકાણે હાથ, તો બીજે ઠેકાણે પગ, વળી ત્રીજે જ ઠેકાણે ડોકું ને ચોથે ઠેકાણે એકાદું નાક, એમ સઘળું અસ્તવ્યસ્ત હતું ! એક પણ સંપૂર્ણ ચિત્ર હતું નહિ. એવું જોઇ રાજાજી બોલ્યાઃ અલ્યા રાયલા, આ તેં શું કર્યું છે ? કંઇ લડાઈનું મેદાનબેદાન છે કે શું ? નાકકાન અને બધા બીજા અવયવ બરાબર હોય એવું તો એક પણ માણસ આમાં દેખાતું નથી ! બધા છૂટાતૂટા ભાગ છે ! આ તે શું તેં તારી મૂરખાઇનું પ્રદર્શન માંડયું છે ?!

તેજાલીરામ ડોલતાં ડોલતાં કહેઃ ના, ના મહારાજ ! આ દરેક ચિત્ર સંપૂર્ણ છે. એમાં કશી મણા નથી.

રાજાજી ગુસ્સાભેર બોલ્યાઃ અલ્યા મૂરખા ! તું અમારી ઠેકડી બનાવવા અહીં તેડી લાવ્યો છે કે શું ? આ જોને, અહીં ફક્ત એક કાનજ છે. એ ચિત્ર પૂરેપૂરૂં છે, એમ તું કહેવા માંગે છે ?

રાયાએ કહ્યુંઃ અલબત્ત! તેના બાકીના અવયવો બધા બીજે દૂર છે, એમ માનવું જોઇએ. એ પણ ચિત્ર-કળાનો એક સંકેતજ છે, પણ તે સમજવાને ચિત્રક-ળાની સમજ જોઈએ ને!

કૃષ્ણદેવ આ સાંભળીને હસી પડયો. તે સમજી ગયો કે આગળ હું વાકય બોલેલો તેજ આ મને ફરીથી સંભળાવે છે. રાયાની આ યુક્તિથી તેને ઘણીજ મઝા પડી, અને તેને થોડું ઇનામ આપ્યા પછી ચિત્રકળાનો સંકેત સમજાવીને વિદાય લીધી.

(૧૩)

કસોટી

એક દિવસ રાયા રાજાજીની મુલાકાતે ગયો હતો. તે દિલગીર થઈને બેઠો. તે વાત તુરત રાજાજીના ધ્યાનમાં આવી એટલે તેને પૂછ્યું: કેમ અલ્યા, તું આજે આટલો બધો ઉદાસ કેમ છે?

રાયાનો સાદ ગળગળો થઇ ગયો. તેણે કહ્યું: શું કહું, મહારાજ! આજે સવારે એક જોશીમહારાજ મારે ત્યાં આવેલા. ઘણા વખતથી મેં મારા જન્માક્ષર બતાવ્યા નહોતા તેથી મેં તેમને તે આપી વિગત પૂછી. પણ તેઓ તો જન્માક્ષર જોઈ બહુજ વિચારમાં પડી ગયા. મેં બહુજ કાલાવાલા કરીને પૂછ્યું, ત્યારે કહ્યું કે ગણિત પ્રમાણે હવે તમારી જીંદગી પૂરી થવા આવી છે અને હવે તમે મહિનો દોઢ મહિનોજ જીવવાના! તમારા ગ્રહ બહુ નબળા છે. એ વાત સાંભળીને,

રાજાજી, મારા દુઃખનો પાર રહ્યો નથી. મને મરવાનું તો દુઃખ નથી. વહેલા મરીએ તો વહેલા સુખી થઈએ. પરંતુ મને લાગે છે એટલુંજ, કે મારી ધનદોલતનું રક્ષણ કોણ કરશે ? અને મારાં બાળબચ્ચાંની સંભાળ કોણ રાખશે ?

રાજાજી કહેઃ ફિકર નહિ, ફિકર નહિ. તું કોઈ વાતે ગભરાઇશ નહિ. તારા બાળબચ્ચાંને કોઈ પણ જાતનું દુઃખ નહિ પડે. હું પોતે તેમની સંભાળ રાખીશ. તું આપતો હશે, તેથી વધારે સુખ હું તેમને આપીશ, અને તારી ધનદોલત તેઓ સુખેથી ભોગવશે.

હાશ. હવે મને ઠંડક વળી. રાજાજી ! હું તમારા પાડમાંથી કયારે છૂટીશ ? હવે હું સુખેથી મરીશ.—એમ કહી તેજલીરામ ઘેર ગયો.

પછી તો એવું બન્યું, કે રાયાભાઇની તબીયત દિનપ્રતિદિન બગડતી ચાલી. અને છેવટે એક દિવસ આખા ગામને ખબર પડી કે રાયાભાઈ તો મરણ પણ પામ્યા. લોકો ઘણા દિલગીર થયા. પણ કરે શું ? મોત આગળ કાંઇ ઇલાજ છે ?

એના મરણની ખબર રાજાને પડતાંજ તેની દાઢ સળકી. રાયાએ પુષ્કળ ઇનામો મેળવી અઢળક ધન ભેગું કર્યું હતું એની તેને ખબર હતી. એ મરી ગયો એટલે હવે એની સ્ત્રી તો મારે આશરે આવશે, પછી બાઈમાણસને એટલી બધી દોલતની શી જરૂર ? એવો વિચાર તેને આવ્યો. અને તુરતજ રાયાની દોલતનો

કબજો લેવાને તેણે હથિયારબંધ સિપાઈઓ મોકલ્યા, ને હુકમ આપ્યો કે એને ત્યાં જેટલા દરદાગીના, ઝવેરાત, તેમજ નાણું હોય તે લઈ આવો.

સિપાઈઓ જઈને એક ભારે પેટારો લઈ આવ્યા. એ પેટારામાં રાયા પોતાની બધી દોલત ભરીને રાખતો, અને એ સ્થિતિમાંજ તે મરી ગયો એમ તેમણે રાજાજીને ખબર આપી. એ જંગી તિજોરી જોઈને રાજાજીના મોંમાં પાણી છૂટયું. તેને ખજાનામાં લઈ જવાનો હુકમ કર્યો તથા પોતે પણ પાછળ પાછળ ગયા.

પછી રાયાની બધી દોલત જાતેજ તપાસી તેનો હિસાબ કાઢવાને બધા માણસોને બહાર કાઢી ખાનગીમાં તેમણે પેટારાનું ઢાંકણું ઊઘાડયું. ઢાંકણું ઉઘાડતાંજ અંદરથી રાયા ખડખડ હસતો બહાર આવ્યો. રાજા તો દિંગજ થઈ ગયો! તેની અજાયબીનો પાર રહ્યો નહિ.

કેમરે, અલ્યા! તું તો મરી ગયો હતો ને?

હા, રાજાજી! પહેલાં મારો તેવો વિચાર હતો ખરો. પણ લુચ્ચા ભાઈબંધોની મારા તરફની લાગણી જણાઈ આવવાથી મેં મારો વિચાર બદલ્યો છે!

રાયાનું આ જડબાંતોડ મહેણું સાંભળી રાજાનું મોં વીલું પડી ગયું. રાજાની કસોટી કરવાનેજ રાયાએ આ યુક્તિ કરી હતી! તે મરવાનો ઢોંગ કરી પોતે પેટીમાં ભરાઇ બેઠો હતો. આ પ્રમાણે રાજાજીની લોભિયાવૃત્તિનું માપ તેણે કાઢી લીધું.

રાજા તો દિંગજ થઇ ગયો. (પાનું ૬૬)

(૧૪)

વજીરપદ મળ્યું

રાજા કૃષ્ણદેવ તો મોટો રાજા હતો. તેના હાથ તળે બીજા ઘણાક રાજાઓ હતા. તેઓ તેને ખંડણી ભરતા. અવારનવાર દરબાર ભરાતો, ત્યારે નજરાણાં લઈ તેઓ હાજર થતા. આવા એક ખંડીઆ ઠાકોરને ત્યાં અપ્પાજી નામે નોકર હતો. આ અપ્પાજી બહુ હોંશિયાર અને ચાલાક હતો. માથે આવેલી આફત કેમ ટાળવી તે કળા તેને સરસ આવડે. હવે પછી જે વાતો આવે છે, તેમાં તેણે જુદા જુદા પ્રસંગે કેવી યુક્તિઓ કરેલી તેનું વર્ણન આવશે.

એક વેળા દશેરા આવી. એ દશેરા પર દરબાર ભરવાનું કૃષ્ણદેવ મહારાજે ઠરાવ્યું. બધા માંડલિકો, ખંડીઆ રાજાઓ, ઠાકોરો તથા દરબારોને નોતરાં આપવામાં આવ્યા. બધા રાજાઓએ દશેરાને દિવસે હાજર

થવાનું હતું. તે મુજબ સૌ હાજર થયા; પણ અપ્પાજીના ઠાકોરથી હાજર થવાય તેમ નહોતું. તેથી તેણે પોતાને બદલે અપ્પાજીને મોકલ્યો. તે પ્રમાણે દરબારમાં અપ્પાજી હાજર રહ્યો.

દરબાર ભરાયો. સર્વ રાજાઓ ભેટસોગાદ, નજરાણાં લઈને આવ્યા હતા. એક પછી એક સર્વે કૃષ્ણદેવ પાસે જાય, તેને લળીલળીને સલામ કરે અને પેલી બક્ષીસ મૂકે. રાજા સામો માથું નમાવે અને તબિયત તથા ખબરઅંતર પૂછી પોતાના તરફથી શાલ ઓઢાડી વિદાય કરે. એમ ને એમ કરતાં અપ્પાજીનો વારો આવ્યો. તેણે જઈને ભેટ મૂકી. પોતાના રાજાને બદલે પોતે આવ્યો છે એમ કહી માફી માંગી અને નમન કર્યું.

પણ રાજાને તો ગુસ્સો આવ્યો. અપ્પાજીના શેઠની બેદરકારી તેને પસંદ પડી નહિ. તેણે તરતજ અપ્પાજીને હુકમ કર્યો: હમણાં ને હમણાંજ તમારે સંદેશો મોકલવો અને તમારા રાજાને તેડી મંગાવવા. જણાવવું કે તાબડતોબ આવી મને મળે.

અપ્પાજીએ સલામ કરી રજા લીધી. પછી પોતાના દરબારને કહેવડાવ્યું કે: રાજાજી બોલાવે છે માટે આવવું ખરૂં, પણ રાજધાનીથી ચાર માઇલ દૂર મુકામ રાખવો.

એમ ને એમ થોડાક દિવસ નીકળી ગયા. તે પછી એક દિવસ એવું બન્યું, કે રાજા કૃષ્ણદેવ પાલખીમાં

બેસીને શહેરમાં ફરવા નીકળ્યો. તેની સાથે તેના એક બે હજુરીઆ ઉપરાંત અપ્પાજી પણ હતો. રસ્તે ફરતાં ફરતાં એક કસાઈની દુકાન આવી. ત્યાં અચાનક રાજાને પેલી વાત સાંભરી આવી અને અપ્પાજીને પૂછ્યુંઃ કેમ અલ્યા, તેં તારા દરબારને તેડાવી મંગાવ્યો કે નહિ ?

અપ્પાજી કહેઃ હા, તેડાવ્યા છે. થોડા જ વખતમાં આવી લાગશે.

પણ તે જ દિવસે ઘેર પહોંચી અપ્પાજીએ પોતાના દરબારને કહેવડાવ્યું, કેઃ આજે ને આજે આપે ઘેર પાછા જવું. અને રક્ષણનો પૂરો બંદોબસ્ત કરીને રહેવું. ક્ષણ માત્ર અહીં થોભવું નહિ.

બીજે દિવસે રાજાએ પાછી વાત કાઢી અને અપ્પાજીને પૂછ્યુંઃ કેમરે અલ્યા, તું તો કહેતો હતો કે તારા દરબાર આવી પહોંચશે. પણ હજુ તો કંઇ ઠેકાણું નથી ! તેં સંદેશો મોકલ્યો જ નથી કે શું ?

અપ્પાજી કહેઃ મહારાજ ! એમ તે હોય ? મેં તો સંદેશો મોકલેલો અને તે પ્રમાણે તેઓ આવેલા. પણ પછી પાછા જતા રહ્યા !

કેમ વારૂ ?–રાજાએ ગુસ્સે થઇને કહ્યુંઃ એમ કેમ થયું ? અહીં મળ્યા શિવાય જતા રહેવાનું કંઇ કારણ ?

કારણ મોટું છે, મહારાજ–અપ્પાજીએ હાથ જોડીને જણાવ્યુંઃ પણ આપ અપરાધ ક્ષમા કરી અમને અભયદાન આપો તો જણાવું.

રાજા વાત જાણુવાને આતુર થયો હતો. ઉતાવળીઆ સ્વભાવે તે બોલી પડયોઃ જા, જા ! તમારો વાળ વાંકો નહિ થાય. હવે એ વાત કહી દે, જોઉં.

મહારાજ ! આપે કહ્યા મુજબ મેં મારા શેઠને સંદેશો કહેવડાવ્યો. પણ આપ ગુસ્સે છો એમ જાણી તેમને કહેવડાવ્યું કે ગામથી ચાર માઈલ દૂર મુકામ કરજો. પછી કાલે આપને એ વાત ફરી સાંભરી. પણ તે કયાં આગળ ? પેલા ખાટકીની દુકાન આગળ ! તે ઉપરથી મારી ખાતરી થઈ ગઇ, કે આપ મારા શેઠને ફાંસી જ દેવા ઇચ્છો છો ! તેમ ન હોય તો કસાઈની દુકાન જોઇને એ વાત સાંભરેજ નહિ ! તેથી મેં તેમને કહેવડાવ્યું કે પાછા ચાલ્યા જવું એ જ ઠીક છે; કેમકે આજે રાજાજીને તમે ખાટકીની દુકાન આગળ યાદ આવ્યા, તે ઉપરથી મારા મનમાં બીક પેઠી છે. આટલું કહેવડાવ્યું. અપરાધ બધા ક્ષમા કરશો, મહારાજ !

અપ્પાજીની આ ચતુરાઈ તથા વફાદારી જોઇ રાજા તેના ઉપર ખુશ થયો. તેને એમ લાગ્યું કે આ માણુસ બહુ જ કામનો છે અને એના જાનને જોખમ કરવામાં ફાયદો નથી. ભવિષ્યમાં એ કામ લાગશે.

એમ વિચારી તેણે અપ્પાજીના માલિક પાસેથી અપ્પાજીને માંગી લીધો; અને તેને પોતાના એક વજીર તરીકે નીમી યોગ્ય પોશાકની તથા જરઝવેરાતની બક્ષીસ આપી.

(૧૫)

સાચો ન્યાય

અપ્પાજીની નિમણુંક તો થઇ. પણ તે કંઇ બધાને પસંદ પડી નહિ. ઘણાક દરબારીના મનમાં અદેખાઇ થવા લાગી. અપ્પાજી આજકાલનો નવોસવો નોકર અને તે અમારા પર રોફ ચલાવે, એ અમે કેમ સહન કરીએ ? એમ તેમને થયું. તેમાં ઘણી ચીઢ તો રાણીને ચઢી. રાણીનો દૂરનો સગો એક ભાઇ હતો. તેને વજીર બનાવવા માટે હંમેશ તે રાજાને કહ્યા કરતી. અપ્પાજીને વજીર બનાવવાથી તે રાજા પર ગુસ્સે થઇ. રોજ તેને પજવવા લાગી, તથા મહેણું મારવા લાગી. પોતાના સગાને રખડતા દેવો અને ગમે તેવા રખડતા માણસને આશરો આપવો એ ગેરવાજબી છે એમ કહી વારે ઘડીએ રાજાને આગ્રહ કરવા લાગી, કે અપ્પાજીને

રજા આપી મારા ભાઇને તમે મંત્રી બનાવો. તે ઘણો કાબેલ ને હોંશિયાર છે, વગેરે.

તેણે બહુ બહુ કહ્યું, પણ રાજાનું મન કંઇ માન્યું નહિ. તેને એમ ખાતરી હતી કે એ 'સાળાજી' (રાજાનો તો તે સાળોજ થાય ને ?) ભોઠ અને અક્કલ-હીણા છે. રાજની લગામ હાથમાં સોંપી હોય, તો કંઇનું કંઇ ઊંધું જ વાળી મૂકે. પણ રાણીએ બહુ કંટાળો આપ્યો, ત્યારે તેણે કબૂલ કર્યું કે બંનેની પરીક્ષા લેતાં જો અપ્પાજી નાપાસ થાય અને રાણીનો ભાઇ હોંશિયારી બતાવે, તો પછી તેને વજીર નીમી અપ્પાજીને બરતરફ કરવો.

તેજ દિવસે એવું બન્યું, કે રાજા પોતાના બે છોકરાઓને રમાડતો હતો અને લાડ લડાવતો હતો. રમતાં રમતાં એક છોકરે રાજાને લાત મારી. બીજાને કંઇ તોર ચઢી આવ્યો, એટલે તે રાજાના ડીલ પર થૂંક્યો. પણ એ તો બાળકનાં લાડ! તેના પર ગુસ્સો કરવો ઘટે ? રાજાને એ વાત કંઇ યાદ ન રહેત. પણ તે ઉપરથી તેને એક વિચાર આવ્યો તેથી તેણે એ વસ્તુ મગજમાં રાખી મૂકી.

બીજે દિવસે દરબારમાં પેલો ચંદ્રસેન (રાણીનો ભાઇ) અને અપ્પાજી બંને હાજર હતાં. રાજાએ ચંદ્રસેનને પૂછયું: ચંદ્રસેન ! ગઇ કાલે મહેલમાં મને એક જણે લાત મારી. તે જોઇને બીજો એક મારા પર થૂંક્યો. તેને

શી સજા કરવી તે વિષે તમારી સલાહ લેવાનું મેં નક્કી કર્યું છે. તેથી કહો, કે તેમને કેવી રીતની સજા કરવી?

ચંદ્રસેનને તો કંઇ આગલીપાછલીનો વિચાર કરવાની ટેવ જ નહોતી. તેણે તો તુરતજ જવાબ આપ્યો: મહારાજ! આપના તરફ એવી બેઅદબી કરનાર કોણ? લાત મારનારના પગ અત્યારેજ કપાવી નાંખો અને પેલા થૂંકનારના મોંમાં કકડતો ધગધગતો સીસાનો રસ રેડો, જેથી રાજાજી સાથે કેવી રીતે વરતાય તેનું તેને ભાન આવે.

પછી રાજાએ એજ સવાલ અપ્પાજીને પૂછયો. અપ્પાજી તો ચતુર હતો. તે કંઇ પેલાના જેવો બેવકૂફ નહોતો. તેને લાગ્યું કે આ સવાલ ભેદી છે. જો ખરે-ખર જ આવું બન્યું હોય તો રાજા ત્યાં ને ત્યાં ગુને-ગારોને તલવારને ઝટકે ઉડાવી દે. અને મહેલમાંજ બન્યું છે, માટે એ રાજાના કોઇક વહાલાં માણસે કર્યું હશે. નહિ તો રાજા બબ્બે ગુના સાંખી ન રહે. માટે તેને અનુરૂપજ જવાબ જોઇએ. એમ વિચારી તેણે જવાબ દીધો: મહારાજ, મારૂં કહેવું તદ્દન જુદું છે. જેણે લાત મારી, તેના પગમાં સોનાના સાંકળાં પહેરા-વવા અને જે થૂંકયો તેના મોં પર સામું ચુંબન દેવું જોઇએ, મહારાજ! એવા અપરાધી તો બહુ મોંઘા છે!

રાજા તરત હસી પડયો. અપ્પાજીની બુદ્ધિ કેટલી બધી ઊંડી છે તે તેના ધ્યાનમાં આવી ગયું. પછી સાંજે

એ વાત તેણે રાણીને કહી અને બંને ન્યાયાધીશોએ દર્શાવેલી જુદી જુદી સજાઓ પણ સંભળાવી. પછી પૂછ્યું: બોલો, રાણીજી ! હવે તમારાં બે છોકરાંને તમે જે કહો તે સજા કરૂં. તમે કહો તો પગ કાપી નાખું અને તમે કહો તો સોનાનાં સાંકળાં ઘડાવું !

રાણી બિચારી શરમિંદી પડી ગઇ. અપ્પાજીનું મગજ કેટલું બધું સરસ કામ કરે છે અને પોતાનો ભાઇ કેવો અવિચારી છે તે તેના મગજમાં ઊતરી ગયું. તે દિવસથી પોતાના ભાઇને વજીર બનાવવા માટે રાજાને પજવવાનું તેણે છોડી દીધું.

(૧૯)

બાદશાહની માંગણી

અપ્પાજીની ચતુરાઈની વાતો બહુ ફેલાવા લાગી. તેની ખ્યાતિ ઠેઠ દિલ્હી સુધી પહોંચી. દિલ્હીમાં તે વેળા લોદી બાદશાહનું રાજ ચાલતું હતું. બાદશાહને ઈચ્છા થઈ કે અપ્પાજીને મળવું અને તેની ચતુરાઇ જોવી. પણ તે પહેલાં એક વાર એની પરીક્ષા કરવી જોઇએ. તેથી તેણે કૃષ્ણદેવને સંદેશો મોકલ્યો કે: એકજ મહિનામાં અમારા તરફ એક 'હીંડતું ખેતર' તથા 'ચાલતો કૂવો' મોકલી આપવો; નહિ તો સખત શિક્ષા કરવામાં આવશે.

આવો વિચિત્ર સંદેશો સાંભળી રાજા તો અજાયબી-માંજ પડી ગયો. તેને ગભરાટ સુદ્ધાં છૂટયો. પણ પાસે અપ્પાજી હતો, એટલે શી ફિકર હતી ? અપ્પાજીની સલાહ

પૂછી. અપ્પાજી સમજી ગયો કે આ તો બાદશાહે કોયડો મોકલાવ્યો છે. એમાં બીવા જેવું કંઇ નથી.

પછી તેણે એક ખૂબ લાંબો અને મોટો ખટારો બનાવ્યો. તેમાં ખેતરમાંની સારી, ફળદ્રુપ કાળી માટી પાથરી અને બી વાવ્યાં. પછી તેમાં થોડા દહાડા પાણી સિંચ્યું એટલે અંકુરો અને ઝીણા ઝીણા છોડ ઊગ્યા. બાદ તેને બળદ જોડી ખટારો બાદશાહ તરફ રવાના કર્યો. એ પ્રમાણે હીંડતું ખેતર બાદશાહ પાસે ગયું.

પણ ચાલતા કૂવાનો સવાલ એથી અઘરો હતો. તેનો ખુલાસો કરવાનું અપ્પાજીને જરા અઘરૂં લાગ્યું. પણ તેણે તેનોયે તોડ તો કાઢયો જ. તેણે સામો બાદશાહને સંદેશો કહાવ્યો કેઃ અમારા રાજમાં ચાલતો કૂવો છે અને તે આપના મુલકમાં આવવાને તૈયાર પણ છે. તેને આવતાં એકજ મુશ્કેલી નડે છે. રસ્તો લાંબો છે. સાથે કોઇ સોબતી છે નહિ. માટે આ પત્ર દેખતાં આપના તરફથી તેનો સંગાથ કરવા માટે એક ચાલતો કૂવો મોકલાવી દ્યો. એટલે તુરત જ તેની સોબતમાં અમે એને રવાના કરીશું. તે વાતની કશી ફિકર કરશો નહિ.

પેલું હીંડતું ખેતર જોઇ ને આ જવાબ સાંભળી બાદશાહ તો છકજ થઇ ગયો.

(૧૭)

પૂતળીઓની પરીક્ષા

પણ દિલ્હીનો બાદશાહ એટલેથી ના અટક્યો. તેના મનમાં એમ હતુ કે અપ્પાજીની બરાબર કસોટી કરવી. એટલે તેણે એક બીજી જુક્તિ લડાવી. એક હોંશિયાર કારીગર પાસે તેણે ત્રણ પૂતળીઓ ઘડાવી. એ ત્રણ પૂતળીઓ તદ્દન એકસરખી હતી. તેનો ઘાટઘટમ, તેનું ઘડતર, ચહેરો, ધાતુ વગેરે તમામ એકમાંનું જ. જાણે કશો ફેરજ નથી. આ પૂતળીઓ તેણે રાજા કૃષ્ણદેવ તરફ મોકલી, અને કહેવડાવ્યું કેઃ આ ત્રણ પૂતળીઓની પરીક્ષા કરી એમાંથી ઉત્તમ કઈ, મધ્યમ કઈ, અને છેક હલકી કઈ છે, એનો વિગતસર ખુલાસો તુરતજ મોકલાવી આપવો. તેમ કરવામાં ગફલત થશે, તો આપનું રાજ ખાલસા કરવામાં આવશે.

રાજા કૃષ્ણદેવના દરબારમાં પૂતળીઓ આવી પહોંચી. રાજાએ તે બધી દરબારીઓ આગળ રજુ કરી. બધી એકસરખી જ હતી. કંઈ ફેર દેખાતો નહોતો. પણ બાદશાહ પૂછાવે છે માટે કંઇ ભેદ તો હોવો જ જોઇએ. તેથી એ ભેદ ખોળી કાઢનારને માટે રાજા કૃષ્ણદેવે મોટું ઇનામ જાહેર કર્યું.

તમામ દરબારીઓએ તે પૂતળીઓ જોઈ. પણ કોઇને કંઈ સમજ પડી નહિ. તેમણે બધાએ એકમતે જાહેર કર્યું કે આ પૂતળીઓમાં કશો ફરક છે જ નહિ. બધી સરખી જ છે. છેવટે અપ્પાજીનો વારો આવ્યો. તેને લાગ્યું, કે બાદશાહ મારી પરીક્ષા કરવા માંગે છે. માટે મારે તો યોગ્ય ખુલાસો આપવો જ જોઇએ. એમ વિચાર કરી તેણે રાજા પાસે એક દિવસની મહેતલ માંગી કે: મહારાજ, આજે ત્રણ પૂતળીઓ મને મારે ઘેર લઇ જવા દો. કાલે એનો જે કંઇ ભેદ હશે તે હું આપને જરૂર જણાવીશ. એટલું કહી તે પૂતળીઓ લઈને ઘેર ગયો.

બીજે દિવસે પાછો દરબાર ભરાયો. અપ્પાજી પેલી ત્રણ પૂતળીઓ લઈને હાજર થયો. રાજાજી આવીને બેસતાંજ તેમણે સવાલ કર્યો: કેમ, અપ્પાજી! પેલી પૂતળીઓનો ભેદ શોધી કાઢયો કે?

હા, મહારાજ—એમ કહી અપ્પાજીએ પેલી પૂતળીઓ રાજાજીની સામે પડેલા એક બાજઠ પર

ગોઠવીઃ આ પહેલી છે, તે ઉત્તમોત્તમ છે. બીજી વચલા વર્ગની છે. અને ત્રીજી છેક હલકી છે.

એમ તું ગપ ઠોકે તે કેમ ચાલશે ? અમને એ વાતની તારે સાબિતી આપવી પડશે. તે શિવાય એ વાત અમારે ગળે નહિ ઊતરે—રાજાએ વાંધો ઉઠાવ્યો.

અપ્પાજી કહેઃ બરાબર છે, હું આપને જોઇતો પુરાવો જરૂર આપીશ. એમ કહી તેણે પોતાના ગજવામાંથી એક પાતળો તાર કાઢયો અને તે તાર પહેલી પૂતળીના કાનમાં દાખલ કરી અંદર ઘૂસાડયો પણ તે થોડે સુધી જઇને ત્યાંજ અટકયો. ન તો બીજા કાનમાંથી બહાર નીકળ્યો કે ન બીજે કશેથી. પછી વચલી પૂતળીને તેમ કર્યું ત્યારે તે તાર આરપાર બીજા કાનમાંથી બહાર નીકળ્યો. ત્યાર બાદ ત્રીજી પૂતળીના કાનમાં તે તાર ઘાલતાં તે તેના મોંમાંથી બહાર નીકળ્યો. આ ચમત્કાર જોઇ આખો દરબાર છક થઈ ગયો.

પછી અપ્પાજી કહેઃ જુઓ મહારાજ, આ ત્રણ પૂતળીઓમાં આટલો ભેદ છે. પહેલી પૂતળીના કાનમાંનો તાર બહાર નીકળતોજ નથી. આ ત્રણ પૂતળીઓ દુનિયામાં ત્રણ પ્રકારના માણસો હોય છે, તે ત્રણ પ્રકાર બતાવે છે. તે મુજબ પહેલી પૂતળી એવા માણસો માટે છે, જે પોતે સાંભળેલી વાત પોતાના મનમાંજ રાખે છે. સર્વનું તેઓ સાંભળ્યા કરે છે; પછી સારૂં હોય, કે નરસું હોય. એવા માણસો શ્રેષ્ઠ છે. આ વચલી પૂતળી મધ્યમ દરજાના માણસો જેવી

છે. તેવા માણુસો કોઇ પણુ વાત મનમાં ખાસ રાખતા નથી. આ કાને સાંભળી પેલે કાને કાઢી નાંખે છે. તે બાબતમાંથી તેઓ પોતાની મતલબ પાર પાડતા નથી, તેમ ઝાઝી ચોળાચોળ પણુ કરતા નથી. પણુ આ ત્રીજી પૂતળી છે તે છેક હલકા માણુસો માટે છે. તેમને કાને પડેલી કોઈ પણુ વાત બહાર પડયા સિવાય રહેતી નથી. સારીનરસી દરેક વાત તેમના દ્વારા બહાર ફેલાઇ જ જાય છે. એ જાતના માણુસો નીચમાં નીચ ગણુાય છે. માટે એ પૂતળી છેક હલકી પંક્તિની ગણુાય.

અપ્પાજીનો આ ખુલાસો જોઇ બધા અચંબામાં પડયા. રાજા પણુ તેની બુદ્ધિ પર ફિદા થઇ ગયો. પછી ત્રણે પૂતળીઓ આ ખુલાસા સાથે દિલ્હી પાછી મોકલવામાં આવી. બાદશાહને પણુ અપ્પાજીના ખુલાસાથી પૂરતો સંતોષ થયો. અને આવો હોંશિયાર પ્રધાન કૃષ્ણુદેવ પાસે છે એ જોઈ તેને અદેખાઇ આવી.

(૧૮)

કાંટાથી કાંટો કાઢયો

કૃષ્ણદેવ રાજાની રાજધાનીમાં એક મોટી ધરમશાળા હતી. ત્યાં વટેમાર્ગુઓને આરામ લેવાને સારી સોઈ હતી.

એક દિવસ એ ધરમશાળામાં એક જુવાન મુસલમાન બેઠો બેઠો આરામ લેતો હતો. તે લહેરથી પડયો હતો અને તેની આંખો ઊંઘથી ઘેરાતી હતી. એટલામાં ત્યાં એક ઘરડો ખેડૂત આવ્યો. એ ખેડૂતને દમનો રોગ હતો અને તેને ઉપરાછાપરી ઉધરસ આવતી હતી. તે ત્યાં આવ્યો અને ઉધરસ ખાવા લાગ્યો. તેના અવાજથી પેલો મુસલમાન જાગી ઊઠયો. તેની ઊંઘમાં ખલેલ પડી. તેથી તે બહુ જ ગુસ્સે થયો, અને પેલા ખેડૂતને કહ્યું: અબે, બુઢ્ઢા ! તું ફિર અયસા ખોં ખોં કરેગા તો હમ તુમકો તલવારસે

માર ડાલેગા !

એમ કહી તે આંખો મીંચીને ફરી આડે પડયો. પણ મિનિટ બે મિનિટ ગઇ ના ગઇ એટલામાં તો ખેડૂતને પાછી ઉધરસ આવી. તે બિચારો શું કરે? શરીરની અંદરનો રોગ કંઇ એક તડાકે સારો થઈ જવાનો હતો? તેનું ખોં ખોં સાંભળતાં જ પેલા મુસલમાનને બહુ ખાંઝ ચઢી, અને ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં તેણે તલવાર ખેંચી ડોસાનું ડોકું એકેઝટકે ઊડાવી દીધું.

પણ ધરમશાળા કંઇ ખાલી નહોતી. ધોળે દિવસે આવું ખૂન થાય, અને તે ખૂન કરનારને કંઇ જ ન થાય એ કંઈ બને? ધરમશાળાના બીજા મુસાફરોએ તે મુસલમાનને પકડયો, અને તેને રાજા પાસે લઇ ગયા. સાક્ષીપુરાવાનો તોટો ન નહોતો. ગુનેગાર પોતે પણ ઈન્કાર કરતો નહોતો. તેને તો કંઈ પોતાના જાનની પણ પરવા ન હોય, તેમ લાગ્યું.

રાજાને તેના ઉપર બહુ ગુસ્સો આવ્યો. સહેજ હસવું પણ આવ્યું, કે પોતાના જાનની પણ પરવા નથી એવો આ માણસ કોણ છે? પછી તેણે કરેલા ખૂની કૃત્ય માટે તેને શી સજા કરવી તે વિષે રાજાએ અપ્પાજીની સલાહ માગી.

અપ્પાજીએ રાજાને કાનમાં કહ્યું: મહારાજ, આ માણસનો ગુનો મોટો છે, પણ પોતાના જાનની એને પરવા નથી એ પણ એનો એક ગુણ છે. એના સાહસિકપણાથી

આપણને ભવિષ્યમાં કોઈક વાર લાભ થશે. માટે એને જીવથી તો ન મારવો. એને માત્ર આરામી કેદ આપી મૂકો. જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે આપણે એનો ઉપયોગ કરીશું.

અપ્પાજીની ચતુરાઈ અને તેના દુરંદેશીપણા પર ભરોસો હોવાથી રાજાએ તે મુસલમાનને બીજો હુકમ થાય ત્યાં સુધી આરામની કેદ ભોગવવાની સજા કરી.

થોડે વખતે એવું બન્યું, કે દિલ્હીના બાદશાહના કાન કોઈકે ભંભેર્યા. તેથી તેને લાગ્યું કે અપ્પાજી જેવો ચતુર પ્રધાન સાંપડવાથી કૃષ્ણદેવ હવે ખંડણી ભરવામાં આળણ-ગાળણ કરે છે. આથી તેણે એવો વિચાર કર્યો કે કૃષ્ણદેવને કોઈ પ્રકારે સજા કરવી. પછી તેણે દરબારમાં સવાલ કર્યો કેઃ કૃષ્ણદેવની સામે ચઢાઈ લઈ જવા કોણ તૈયાર છે?

અપ્પાજીની ચતુરાઈ વિષે બધે વાતો ફેલાઈ ગઈ હતી, તેથી કોઈ પણ સાધારણ દરબારીની હિમ્મત ચાલી નહિ. વખતે ફસાઈ પડીએ તો જાનથી જઈએ એવી સૌને બીક હતી. આખરે બાદશાહના મુખ્ય પ્રધાનને લાગ્યું કે આ તો દરબારની આબરૂ જાય છે. તેથી તેણે પોતે એ બીડું ઝડપ્યું. અને પછી મોટું લશ્કર તૈયાર કરી વિજયનગર તરફ કૂચ કરી.

આ આફત અચાનક આવી પડવાથી કૃષ્ણદેવ ગભરાયો. તે બહુ મોજીલો હતો. આવું સંકટ આવે એટલે સહેજે ગભરાઈ જતો. અધૂરામાં પૂરું, જાસૂસો ખબર લાવ્યા કે આ પ્રધાન બહુ ક્રૂર અને દુષ્ટ છે અને તે

આખા દેશને ખરાબ કરી નાંખશે. આ સંકટમાં તેને ધીરજ આપનાર એક જ નર હતો, અને તે અપ્પાજી. તેણે રાજાને જણાવ્યું કે કોઈ વાતે ફિકર કરવી નહિ. પરમેશ્વરની મહેરબાનીથી બધું સાંગોપાંગ પાર ઊતરશે.

પછી અપ્પાજીએ પેલા ખૂની મુસલમાનને કેદમાંથી છૂટો કર્યો, અને તેને દૂત તરીકે તૈયાર કર્યો. તેની સાથે એક પત્ર આપ્યો. એ પત્ર એવો હતો કેઃ તમે ગમે તેવા પણ બાદશાહના પ્રધાન છો. તમારા જેવા હલકા દરજ્જાના માણસ સાથે અમારા રાજા લઢવા માંગતા નથી. માટે આબરૂભેર આપે ચાલ્યા જવું. નહિ તો આપની અને આપના લશ્કરની સખત ખબર લેવામાં આવશે.

આવો, પેલા ખાંસાહેબને પગથી માથા સુધી ઝાળ ઊઠે તેવો સંદેશો લખી આપીને અપ્પાજીએ પેલા મુસલમાનને રવાના કર્યો.

ખાંસાહેબ પોતાના તંબૂમાં બેઠા હતા, ત્યારે પેલો દૂત ત્યાં જઇ પહોંચ્યો. સલામ કરીને કાગળ ખાંસાહેબને આપ્યો. ખાંસાહેબ કંઇક નિશામાં બેઠેલા હતા. દારૂનું જોમ જણાતું હતું. કાગળ વાંચીને તેમને ખૂબ ગુસ્સો ચઢયો. આખું શરીર થરથર ધ્રૂજવા લાગ્યું અને મોટો ઘાંટો પાડી તેણે પેલા મુસલમાન દૂતને કહ્યું: બેવકૂફ, કૂતરા! આ કાગળ તું જાતે લાવ્યો છે?

ખાંસાહેબને તો ખ્યાલજ નહોતો, કે આ કાગળ લાવનાર દૂત કોણ છે. પણ એ દૂત મુસલમાનને તો

કૂતરો શબ્દ સાંભળીને ઝાંઝ ચઢી. તેને આઘુંપાછું જોવાની તો ટેવ હતીજ નહિ. "ક્યા, તુ મુઝે કૂત્તા કહતે હે!" એમ કહેતાં તેણે તલવાર બહાર કાઢીને ખાંસાહેબનું ડોકું એકે ઝાટકે ઊડાવી દીધું.

દગો! દગો! એમ ત્યાંના આસપાસના પહેરેગીરો બરાડી ઊઠયા. તુરત જ સિપાઈઓ ભેગા થયા, અને પેલા મુસલમાનને પકડી તેના શરીરના ત્યાં ને ત્યાં જ ટુકડેટુકડા કરી નાંખ્યા.

પણ ખૂદ લશ્કરનો સેનાપતિજ મરણ પામ્યો, એટલે પછી સિપાઇઓમાં વ્યવસ્થા રહેજ શાની? આખા લશ્કરમાં અંધાધુંધી શરૂ થઈ ગઈ. બીજી બાજુ કૃષ્ણદેવના તરફથી હુમલો કરવામાં આવ્યો. અને કોઇ દોરવનાર ન હોવાથી આખું બાદશાહી લશ્કર પાયમાલ થઇ ગયું, અને ઘણું નાસી ગયું.

પછી અપ્પાજીને અને કૃષ્ણદેવને વાત થઈ ત્યારે અપ્પાજીએ સમજ પાડી કેઃ પેલો મુસલમાન તદ્દન મરણિયો હતો. સહેજ પણ અપમાન સહન કરવાની ધીરજ તેનામાં ન હતી. તેથી તેને એવો પત્ર લખી આપ્યો કે જેથી ખાંસાહેબ તેનું અપમાન કરે અને પરિણામે ત્યાં ને ત્યાંજ તેમનું ખૂન થઈ જાય. એ રીતે કાંટા વડે જ કાંટો નીકળી જાય.

અપ્પાજીની યુક્તિથી રાજા તેના ઉપર બહુજ પ્રસન્ન થયો. અને આ સંકટમાંથી પોતાને નચિંત કરવા સારૂ તેને કેટલીક જાગીરો આપી. તે દિવસથી બાદશાહને પણ રાજાનો ધાક બેઠો.

(૧૯)

ચોરને માથે ઘંટીચોર

પોતાના માનીતા વજીર ખાંસાહેબનું આ રીતે ખૂન થયું, અને આખું લશ્કર પાયમાલ થઇ ગયું, તેથી બાદશાહ તો રાતોપીળો થઇ ગયો. ગુસ્સાથી તે બળી-ઝળીને જાણે ખાખ થવા લાગ્યો. તેણે મનમાં નક્કી કર્યું કે કોઇ પણ રીતે અપ્પાજીને હાથતાળી આપી કૃષ્ણદેવને કેદ કરવો જોઇએ. નહિ તો તે આગળ જતાં આપણને હેરાન કરશે. આમ મનસૂબો કરી તે કઈ યુક્તિ લડાવવી તે વિમાસવા લાગ્યો.

આખરે એક સરસ તરકીબ તેને હાથ લાગી. કૃષ્ણ-દેવ રાજાને ઘોડાઓનો બહુ શોખ છે એમ તે જાણતો હતો. નવા નવા ઘોડાઓ વસાવવા, તેમને ઉછેરવા, અને

શરતોમાં દોડાવવા એ કૃષ્ણદેવને બહુ જ ગમતું. આ પરથી બાદશાહે એવી યુક્તિ કરી કે એક હજાર રવાલદાર અરબ્બી ઘોડાઓની વણજાર તૈયાર કરી અને તે વેચવાને બહાને પોતાના એક ભરોસાપાત્ર સરદારને વિજયનગર તરફ રવાના કર્યો. દરેક ઘોડા સાથે તેની સંભાળ લેનાર એકેક જુદો ખિદમતગાર હતો. ઘોડાઓ બહુ જ સરસ અને પાણીદાર હતા. અને તેની તહેનાતમાં મૂકેલા જુદા જુદા ખિદમતગારો વેશ બદલાવેલા મોટા મોટા જોદ્ધાઓ હતા.

પેલા સોદાગરે વિજયનગરથી થોડે દૂર પડાવ નાંખ્યો. પછી રાજાને કહેણ મોકલ્યું કેઃ અમે દૂર દેશના વેપારીઓ ઘોડા વેચવા આવ્યા છીએ. રાજાજીને ઘોડાનો ભારે શોખ છે એવી કીર્તિ અમે સાંભળી છે. તેથી અમે ઘણા તેજસ્વી ને ચંચળ ઘોડાઓ લાવ્યા છીએ. તો મહારાજાસાહેબે તપાસ કરી અમારી પાસે ખરીદી કરવી અને અમને ઉત્તેજન આપવું.

ઉપરાંત તેમણે એવું પણ દર્શાવ્યું કેઃ અમારી પાસેના તમામ ઘોડાઓ ઉત્તમ છે. રાજાજી હરકોઈ ઘોડાને પસંદ કરીને તેની પરીક્ષા કરે, અને દોડાવી જુએ. બીજા ઘોડાઓની લાયકાત અમે દોડાવીને બતાવી આપીશું.

રાજા તો એ વાત સાંભળી કૂદી ઊઠયો. સવારી કરવાની કળામાં મારા જેવો કોઈ ઉસ્તાદ નથી એવો તેને ગર્વ હતો. આ પરદેશી વેપારીઓ મને હરાવવાની

નહિ તો મારા સરસા ઉતારવાની હિમ્મત ધરાવે છે; તો મારે તેમને મારો હાથ બતાવવો જ જોઇએ. એમ વિચાર કરી તે પેલા સોદાગરોના તંબૂએ ગયો. ઘણા ઘોડા જોઇ એક મજબૂત ચપળ ઘોડો પસંદ કર્યો. અને પછી બીજા પાંચસાત ઘોડાઓ સાથે શરતમાં ઊતરવાનું નક્કી કર્યું. સોદાગરોએ તે કબૂલ કર્યું અને શરત ચાલી. તેમાં રાજા એકલો ઘણે આગળ નીકળી ગયો. એટલે પહેલેથી ત્યાં છૂપાઇ રહેલા બાદશાહી સવારોએ તેને પકડી લીધો અને કેદી બનાવી દિલ્હી તરફ પ્રયાણ કર્યું. બીજી બાજુ સોદાગરના તંબૂ પણ વિજયનગરની સરહદમાંથી અદ્રશ્ય થઇ ગયા.

રાજાજી આ પ્રમાણે કેદી થઇ દિલ્હી ગયાની વાત ફેલાતાંજ વિજયનગરમાં મોટો ગભરાટ ફેલાઇ ગયો. બધે પુષ્કળ રોકકળ ચાલી રહી. જુવાન રાજાની તુંડમિજાજીનો કેટલાક વાંક કાઢવા લાગ્યા, તો કેટલાક પેલા સોદાગરની દગલબાજી પર લ્યાનત વસાવવા લાગ્યા. પણ બધા કપાળે હાથ દેતા હતા. અને રાજાજીને કેવી રીતે છોડાવી લાવવા તે કોઇને સૂઝયું નહિ.

રાજાએ તો પૂછયાગાછયા વગર ઊંધું માર્યું અને આમ ફસાઇ ગયા તે જોઇ વજીર અપ્પાજી પણ બહુ દિલગીર થયો. વળી પોતાના જમણા હાથ રૂપ ખાંસાહેબનું ખૂન થવાથી બાદશાહ રાજા પર બહુ ગુસ્સે થયો છે એમ તેને ખબર હતી તેથી તેને બહુ ચિંતા થવા લાગી. અને એ

ઠગ બાદશાહને એના જેવીજ કોઈ રીતથી શિકસ્ત આપવી જોઈએ એમ તેને લાગ્યું.

પણ તેને થયું, કે પહેલાં તો રાજા કયાં છે તેની પાકી ખબર મળવી જોઇએ. તે ઉપરાંત તેના જીવને જોખમ છે કે કેમ, તે નક્કી માલમ પડવું જોઇએ. તે જાણ્યા શિવાય તેને છોડાવવાનો ઉપાય થઇ શકે નહિ. આથી આટલી વાતોની તપાસ કરવા ગાંડાનો–પાગલનો વેશ લઇ તે દિલ્હી ગયો.

દિલ્હી જઈને મેલોઘેલો તે રાજમહેલની આસપાસ રાગડા તાણતો ભમવા લાગ્યો. ગમે તેવા ચાળાચસકા કરે, હસે, નાચે, બબડે ને ગાતો જાય. તેના મનમાં ખાતરી હતી, કે રાજા જો ખરેખરજ મહેલમાં હશે તો મારો સાદ ઓળખી કાઢશે અને ઈશારાથી કંઇક જવાબ દેશે.

આ દીવાનો કૃષ્ણદેવના રાજ્યમાંથી આવેલો છે એવી ખબર બાદશાહના જાસૂસોએ તુરતજ તેને પહોંચાડી. પણ તે ગાંડોજ છે એટલે તેના ઉપર તેમને ખાસ શક ગયો નહિ. છતાં તે શું કરે છે ને શું નહિ, એની પાકી બાતમી રાખવા સારૂ બે જાસૂસો તેની તપાસ રાખવા લાગ્યા. ચતુર અપ્પાજીના ધ્યાનમાં એ વાત તુરતજ આવી. તેણે એ જાસૂસોની ફજેતી કરવાનો વિચાર કર્યો. પછી સાંજે પેલા જાસૂસો પોતાની ચોકી કરે છે એવું જોઇને તે દોડતો દોડતો મસાણ તરફ ગયો. ત્યાં નાચતાં કૂદતાં તેણે થોડાં લાકડાં ભેગાં કર્યાં; એક ખોપરી ખોળી કાઢી ને

તેમાં થોડા ચોખા ભર્યા. પછી લાકડાં સળગાવીને ખોપરી તે ઉપર મૂકી. પેલા જાસૂસ આ બધું જોઇ રહ્યા હતા. તેમને તે શું કરે છે તેની કશી સમજ પડી નહિ. તેથી મૂગે મોઢે તેમણે જોયા કર્યું. એટલામાં તો ગાંડીઆએ ખોપરી ઊઠાવીને હવામાં ઊછાળી. નીચે આવતાં તેને વળી ઊંચકીને એક પથ્થર પર પટકી. ત્યાર બાદ ત્યાં વગર લાકડીએ હાથના ચાળા કરી ઘેરીઆ રમવા લાગ્યો. અને પછી એકદમ દોટ મૂકી. આ બધું જોઈ તેના ગાંડપણ વિષે પેલા જાસૂસોને પાકી ખાતરી થઈ ગઇ. તે પછી તેમણે તેનો પીછો છોડી દીધો. એથી નિરાંત જીવે પોતાના રાજાની તપાસ કરવાનું અપ્પાજીને ફાવ્યું.

એમ ને એમ ગાંડા તરીકે ફરતાં અપ્પાજીને એટલી બાતમી મળી કે રાજા કૃષ્ણદેવ દિલ્હીમાં નજરકેદ છે. તેના જાનને જોખમ કરવા બાદશાહનો વિચાર નથી. પણ તેની પાસે ઘણીજ ભારે ખંડણી મેળવવાનો અને તેની મશ્કરીઠઠ્ઠા કરી તેને પજવ્યા કરવાનો તેનો મનસૂબો છે. આટલી ચોકસ ભરોસાપાત્ર ખબર મળતાંજ તેણે વિજયનગર પાછા જવાનું ઠરાવ્યું અને દિલ્હીમાં ભટકતો એ ગાંડોઘેલો એક દિવસ ગુમ થઇ ગયો, તે પછી કોઇ દિવસ દેખાયોજ નહિ.

અપ્પાજીએ પછી નવી યુકિત રચી. રાજાના ખજાનામાંથી કરોડો રૂપિયા ખરચી તેણે દેશદેશાવરથી ખૂબ તેજસ્વી સરસ હીરા, માણેક, મોતી વગેરે ઝવેરાત

મંગાવ્યું. પછી એક જહાજ તૈયાર કર્યું. તેમાં પેલું ઝવેરાત સાથે લઈ તે ઝવેરી તરીકે દિલ્હી ગયો. થોડા દિવસમાં આખા ગામમાં વાત ફેલાઇ કે એક બહુ જ પૈસાદાર પરદેશી ઝવેરી ઝવેરાતથી લાદેલાં વહાણુ લઇ નદીમાં આવ્યો છે. અમીરઉમરાવો તેની પાસે ખરીદીએ જવા લાગ્યા. કેટલાક દિવસ બાદ તે પોતે નજરાણું લઇને બાદશાહ પાસે હાજર થયો. ઘણું કીમતી ઝવેરાત ભેટ તરીકે તેને ચરણે મૂકયું.

તેની એ ભેટ જોઈને બાદશાહ તો અજાયબીમાં પડી ગયો અને બાકીનો માલ જોવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. ઝવેરીએ જણાવ્યું કેઃ આપની ઈચ્છા માલ જોવાની હોય, તો એકાદ ઉત્તમ રત્નપારખુને લઇને આપ બંદરે પધારો અને અમારો માલ જુઓ; તેની પરીક્ષા કરો. એવો કરોડોનો માલ લઇ અમારાથી અહીં તમારા રાજમહેલમાં આવી શકાશે નહિ. માટે આપ કોઈ પારેખને લઇને આવશો તો અમે સઘળું બતાવીશું.

બાદશાહે તે વાતની હા પાડી. પછી સારા પારેખ માટે તપાસ કરતાં તેને માલમ પડયું કે રત્નોની પારખ કરવામાં રાજા કૃષ્ણદેવ જ ઉસ્તાદ છે. તેના જેવો સાચો પરીક્ષક આખા રાજમાંથી જડવો મુશ્કેલ છે એમ બધા દરબારીઓએ પણ કહ્યું. આવો મોટો સોદો કરવાનો, તેમાં જો થાપ ખાઇ જવાય તો ભારે નુકસાન થાય. સારો પારેખ સાથે ન હોય તો વેપારી બનાવટ કરી

બાદશાહ સમક્ષ ઝવેરી રૂપે
અપ્પાજી ભેટ લઇ ખડો થાય છે.

જાય. એટલે છેવટે રાજા કૃષ્ણુદેવને સાથે લઇને બાદ-
શાહ બંદરે ગયો. એક નાનકડી નાવડીમાં બેસી બાદ-
શાહ, રાજા અને બીજા ત્રણ ચાર જણા ઝવેરીનું વહાણ
નદીમાં કેટલેક દૂર લંગર નાંખી પડયું હતું ત્યાં ગયા.
બધા વહાણ પર ચઢયા એટલે અપ્પાજીએ ઇશારત કરી.
વહાણ ચાલવા લાગ્યું. બાદશાહે બહુએ બૂમો પાડી, પણ
સાંભળે કોણ? અપ્પાજીના હાથમાં તે કેદ થયો હતો!

આ પ્રમાણે રાજા કૃષ્ણુદેવનો છૂટકારો થયો. ખંડણી
લેવાને બદલે બાદશાહને સામી મોટી રકમ આપી
પોતાનો છૂટકારો મેળવવો પડયો. તે દિવસથી અપ્પાજીની
નામના બહુ જ વધી ગઇ. રાજા કૃષ્ણુદેવ તો અપ્પાજી પાય
એટલું જ પાણી પીવા લાગ્યો!

(૨૦)

શરીરનો શત્રુ કોણ ?

એક દિવસ રાજા અને વજીર ફરવા નીકળ્યા. રાજાને પગપાળા ફરવાનો બહુજ શોખ હતો. આજે તેમાં સાથે અપ્પાજી પણ હતો. બંને વાતોના તડાકા મારતા મારતા નદીના ઘાટ પર જઇ પહોંચ્યા, ત્યાં જુએ છે તો એક હાથી મસ્તી કરી રહ્યો હતો, અને એક માણસ તેની સાથે ઝૂઝી રહ્યો હતો. મસ્તીમાં બીજું કંઇ જ નહોતું. હાથીને બહાર નીકળવું હતું. અને પેલો માણસ જે ખાસ્સો પહાડ જેવા જંગી શરીરવાળો હતો તે તેને પૂંછડી ખેંચીને પાછો નદીમાં ઘસડાતો હતો. અને તેના આગળ પેલા હાથીનું કંઈ ચાલતું નહોતું એમ દેખાયું. હાથી પાળેલો હતો એ તો દેખીતું હતું. પણ તેને

પૂંછડી વતી ખેંચીને પાછળ ઘસડવામાં માણુસને કંઇયે જોર પડતું હોય એમ લાગ્યું નહિ. આવું તેનું જોર જોઈ રાજાને અચંબો થયો અને તેણે અપ્પાજીનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું.

અપ્પાજી કહેઃ એ માણુસ નફકરો હશે. જેને કંઇ ચિંતા કે ફિકરનો બોજો મગજ પર હોય નહિ, તેનું શરીર સારી રીતે મજબૂત બની શકે.

ના, ના. એમ તે હોય? માત્ર ફિકર ન હોય તેટલા પરથી કંઇ આવું મજબૂત શરીર થાય?—એવો રાજાને શક પડયો. એટલે તેણે પેલા માણસને બોલાવી તેના ઘરબાર કુટુંબકબીલા વિષે ભાળ કાઢી. તે ઉપ-રથી માલમ પડયું, કે એ માણુસના ઘરમાં તે અને તેની મા શિવાય બીજું કોઇજ નહોતું. મા શીવવાભર-વાનું કરતી. તેમાંથી બંનેનો ગુજારો સારી પેઠે ચાલતો. દીકરાને કંઇ કરવાની જરૂર પડતી નહિ. એકનો એક છોકરો એટલે મા કંઈ બોલતી નહિ અને તે ખાઇ-પીને આખો દિવસ ધિંગામસ્તી કરતો ગામમાં ફર્યા કરતો, અને નચિંતે લહેર કરતો. આમ ભાળ મળવા છતાં રાજાના મગજમાં અપ્પાજીનું કહેવું બરાબર ઠસ્યું નહિ, તેથી તેણે તે વાતની પરીક્ષા કરવાનું નક્કી ઠરાવ્યું. પછી તેણે અને અપ્પાજીએ મળી સંતલસ કરી, તે પ્રમાણે અપ્પાજીએ જઇને પેલા જુવાનિયાની માને કહ્યુંઃ માજી, તમે હવે ઘરડાં થયાં છો. અને તમારો

દીકરો તમારો ભાર ઉપાડી નથી લેતો તેથી દુનિયામાં બહુ ખરાબ દેખાય છે. હવે તેની ઉમ્મર પણ થઇ છે. એટલે તેણે કંઇ નોકરીધંધો ખોળવો જોઇએ; નહિ તો, કાલે ઊઠીને તમારી દેહ લથડી તો એ ભૂખે જ મરશે કેની ? તમારી સારવાર પણ એનાથી નહિ થાય, ને પોતીકું પેટ પણ નહિ ભરાય. માટે હવે તમે એને માથે થોડો થોડો કમાવાનો ભાર નાંખો.

આ વાત પેલી ડોશીમાને ગળે ઊતરી. અને પછી પેલો છોકરો ઘેર આવ્યો ત્યારે તેણે તેને આ વાત કહી. આજ સુધી કદી કોઇ ધંધો કરેલો નહિ એટલે તે છોકરાને શો ધંધો કરવો તે પણ સૂઝ પડે નહિ. પણ હું કમાઉં નહિ, તો મારૂં શું થશે; એ વિચારે તેના મગજમાં ઘર કર્યું. તેને આટલા વખત સુધી આયતું ખાવા માટે પસ્તાવો થયો, અને મનમાં ચિંતા પેઠી. તે દિવસથી તેનું શરીર સૂકાવા લાગ્યું અને શક્તિ થોડી થોડી કમી થવા માંડી. નોકરીધંધા સારૂ–પૈસા કમાવાના હેતુથી તે આમથી તેમ ભટકવા લાગ્યો અને પૈસાની ફિકરમાં ને ફિકરમાં તેની કાયા ગળાવા લાગી.

થોડા દિવસ પછી પાછો રાજા ગામમાં ફરતો હતો ત્યારે તેની નજર એના ઉપર પડી. તેણે જોયું તો એનું શરીર લથડી ગયું હતું. હાથીને દૂરથી જોતાં જ તે નાસી જવા લાગ્યો !

ચિંતા એ જ શરીરનો ખરો શત્રુ છે, એવી તે દિવસથી રાજાની ખાતરી થઇ.

(૨૦)

કૂવામાંનો દેડકો !

એક દિવસ રાજાજીની હજામત ચાલતી હતી. વાતમાં ને વાતમાં રાજાએ સહજ પૂછ્યું: કેમરે, અલ્યા! હાલ લોકોની સ્થિતિ કેવી છે? પ્રજા ખાવેપીવે સુખી છે ને?

એટલે હસીને પેલા હજામભાઇ કહેઃ શી વાત કરવી સરકાર! બધે લીલાલહેર છે અને આનંદમંગળ વરતે છે. ગરીબમાં ગરીબ માણુસ પાસે સુદ્ધાં કંઈ નહિ તો શેરભાર સોનું હશે! દરેક માણુસ સુખી છે.

હજામે સો સુખી છે એમ કહ્યું તે તો રાજાના ધ્યાનમાં ઊતર્યું. પણ પેલી શેરભાર સોનાની વાત તેને સમજાય નહિ, એટલે એ વાતમાં શો ભેદ રહેલો છે તે

જાણવા સારૂ તેણે અપ્પાજીને ફરમાવ્યું.

અપ્પાજીને તો માણસનો સ્વભાવ પારખી જવાની સારી આવડત હતી. એટલે હજામના બોલવાનો ભેદ તેને સમજાયો. છતાં પાકી ખાતરી કરવા સારૂ એક વાર હજામ રાજાને ત્યાં સેવામાં હતો, ત્યારે તે તેને ઘેર ગયો. પોતાની પાસેના ઝુમખા વતી ઘર ઉઘાડયું ને તપાસ કરી તો માલમ પડયું કે હજામની પેટીમાં બરાબર એક શેરભાર સોનાની એક લગડી હતી!

દરેક માણસ પોતાના માપથીજ બીજા બધાનું તોલ કરે છે એ વાત અપ્પાજી જાણતો હતો; અને હજામ પહેલેથી બોલ્યો ત્યારેજ તેને આવું હશે એમ શક પડયો હતો. હવે રાજાની બરાબર ખાતરી કરવા સારૂ તેણે પેલી લગડી ઉપાડી લીધી અને પાછું ઘર ચોકસ બંધ કરી પોતાનો રસ્તો પકડયો.

બે પાંચ દિવસ કેડે તેણે રાજાને કહ્યું: મહારાજ, મેં આપની આજ્ઞા પ્રમાણે શોધ કરી છે, પણ તે હું આપને કહું તે કરતાં આપ પોતેજ ફરીથી એ હજામને આગળ મુજબ સવાલ પૂછજો. એટલે સમજાશે.

આ બાજુ પોતાનું સોનું ચોરાઇ ગયાની ખબર હજામને તુરતજ પડી. પણ બિચારો કરે શું? ઘરમાંથી કોઇ પણ બીજી વસ્તુની હેરફેરી થઈ નહોતી. અને સાક્ષી પૂરાવો કંઇ મળે નહિ એટલે મનમાં ને મનમાં સમજીને બેસી રહ્યો.

પછી જ્યારે રાજાએ હજામત કરાવતાં આગળ મુજબ સવાલ કર્યો ત્યારે હજામ જવાબ દેતાં અચકાયો. તેના મોંમાંથી શબ્દજ ઝટ નીકળે નહિ. અચકાતાં અચકાતાં તે બોલ્યોઃ મહારાજ, કંઇ સારી સ્થિતિ નથી. ચોરીઓ બહુ થાય છે. લોકોનું નાણું હરાવા લાગ્યું છે તેથી પ્રજા ગરીબ બને છે. પોલિસ ખાતાનો બંદોબસ્ત થવો જોઇએ, નહિ તો પ્રજાને ભૂખે મરવા વારો આવશે.

આમ એક મહિના જેટલી મુદત પણ વીતી નથી તેટલામાંજ હજામનું મગજ કેમ ફરી ગયું, ને તે ઊંધીજ વાત કેમ કરવા લાગ્યો તે રાજાને સમજાયું નહિ એટલે તેણે અપ્પાજીને પૂછ્યું.

અપ્પાજીને પૂછતાંજ તે તો ખડખડ હસવા લાગ્યો. પછી તેણે રાજાને બધી વાત સમજાવી, કે દરેક માણસ કૂવામાંના દેડકાની જેમ પોતાના માપથીજ દુનિયાનું તોલ બાંધે છે, જેમ કૂવામાંનો દેડકો એમ સમજે છે કે મોટો મહાસાગર આ કૂવા જેવડો જ હશે, બહુ તો બે કૂવા જેવડો હશે, તેમ જ્યારે હજામ પાસે સોનું હતું ત્યારે તેણે કહ્યું કે દુનિયા સુખી છે, અને તે ચોરાઇ ગયું ત્યારે કહ્યું કે દુનિયા ચોરીઓને લીધે ભૂખે મરશે, અને દુનિયા તો તેની તે જ હતી, તેમાં કશો ફેરફાર નહોતો.

રાજાને આ વાત જાણી ઘણું કૌતક લાગ્યું.

(૨૧)

વેદિયા ઢોર

એક વાર કૃષ્ણદેવ રાજા પાસે પાંચ ઉત્તમ, ભણેલા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ આશ્રયાર્થે આવ્યા. તેમણે પોતાની આખી જિંદગી ભણવામાં જ—શાસ્ત્રોના પઠનપાઠનમાં જ ગાળી હતી અને તેથી દરેક જણ પોતપોતાના શાસ્ત્રમાં એક્કો હતો, અને બીનહરીફ ગણાતો. તેમાંનો એક સંગીતશાસ્ત્રનો ઉસ્તાદ હતો. બીજો તર્કશાસ્ત્રમાં હોંશિયાર હતો. ત્રીજો ભાષાશાસ્ત્રી હતો. ચોથો આયુર્વેદ એટલે કે દેશી વૈદકનો ખાં કહેવડાવતો. છેલ્લા પાંચમા ભાઇસાહેબ મોટા જોશી હતા. આમ પાંચે મળીને કુલ તમામ વિદ્યાઓ હાથ કરી હતી અને તેથી જ્યાં એ પાંચ હોય ત્યાં જાણે સાક્ષાત સરસ્વતીનો જ વાસો

હોય એમ ગણાતું.

અપ્પાજીનો એવો અભિપ્રાય હતો, કે આવા બહુ ભણેલા વિદ્વાનોમાં વહેવારિક અક્કલનો છાંટો પણ નથી હોતો. જેમ જેમ તેઓમાં પુસ્તકિયા જ્ઞાન વધારે, તેમ તેમ દુન્યવી અકકલ ઓછી. એટલે આ પંડિતરાજોને દક્ષિણા દેતાં પહેલાં તેમની પરીક્ષા કરી જોવાનું એણે ઠરાવ્યું. પછી તે સૌને સીધાંસામાન ખરીદી લાવવા સારૂ પૂરતા પૈસા આપી તેણે કહ્યું: તમે પહેલાં ખાવાનું બનાવીને ભોજન કરી લો. પછી તમારી દક્ષિણાનો વિચાર કરીશું.

પંડિતોએ તે કબૂલ્યું અને પાંચે જણાએ પાંચ કામ વહેંચી લીધાં. તેમાં વૈદરાજે શાકભાજી લાવવાનું, તર્કશાસ્ત્રીએ ઘીતેલ વગેરે મોદીઆણું લાવવાનું, જોશી-મહારાજે પત્રાળાંની વ્યવસ્થા કરવાનું, ગવૈયામહારાજે ચૂલો સળગાવી તૈયાર કરવાનું અને ભાષાશાસ્ત્રીએ ગામમાં જઇ ઉત્તમ દહીં લાવવાનું માથે લીધું.

પછી દરેક જણ પોતપોતાને કામે ગયો.

તર્કશાસ્ત્રી મહારાજ વાસણમાં ઘી લઇ આવતા હતા, એટલામાં તેમને એક શંકા આવી. વાસણ ઘીને આધારે છે, કે ઘી વાસણને આધારે એ ભારે સવાલ તેમના મગજમાં ઊભો થયો. પણ એ વાતનો નિર્ણય કરવો કેમ? તેમણે વાસણ આમતેમ ઉલટાવીને જોવાનું ઠરાવ્યું. વાસણ ઊંધું કરી જોતાંજ ઘી તો ઢોળાઇ ગયું. તર્કશાસ્ત્રી મહારાજને

સવાલનો જવાબ તો મળ્યો પણ પૈસાને અભાવે ખાલી વાસણે જ પાછા આવવું પડ્યું.

શાકભાજી લેવા વૈદરાજ ગયા હતા. ત્યાં બજારમાં જાતજાતના શાકના અનેક ઢગલા મારેલા હતા. વૈદરાજે તુરિયાં દીઠાં; ના, ના એ તો પિત્ત કરે, એ કામનાં નહિ! પછી બટાકા જોયા: એ તો વાયડા, એ ખાઈને કોણ તંદુરસ્ત રહે? એ પ્રમાણે સુરણ, વેંગણ, ટીંડોરાં, ગલકાં વગેરે સર્વ જોતાં તેમને પ્રત્યેકના અવગુણ યાદ આવે. અને તેથી છેવટે વગર શાકે જમવાથીજ સૌનું આરોગ્ય જળવાશે એમ મન સાથે નક્કી કરી તેઓ હાથ હલાવતા પાછા ઘેર આવ્યા.

ભાષાશાસ્ત્રીએ જઈને ભાટિયાને ત્યાં 'દધિ' માંગ્યું. 'દધિ'માં તે સમજે નહિ. તેણે તો કહ્યું: મારે ત્યાં તો દંઈ છે. ભાષાશાસ્ત્રી તો કહે: મારે શુદ્ધ દધિ જોઈએ. ચાર પાંચ વાર તેમણે એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પેલાને સમજાવી, પણ તેને ગળે જ ન ઊતરે. છેવટે તેણે કંટાળીને મહારાજને વિદાય કર્યા અને મહારાજ પાછા ઘેર આવ્યા.

બીજી બાજુ ગવૈયાની શી ગમ્મત બની તે સાંભળો. તેણે ભાત ઓરેલો. તે ખદબદવા લાગ્યો. એ ખદખદાટ એને સંગીત જેવો જણાયો. પણ કેમે કરી એનો શાસ્ત્રીય ઠેકો બેસે નહિ. એણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ કંઈ વળેજ નહિ. એ પરથી તેને એટલી બધી ચીડ ચઢી કે સિજવા આવેલા ભાતનું તપેલું લાત મારીને ગબડાવી દીધું. તેમ કરતાં ચૂલો પણ ભાંગી ગયો.

પણ પેલા જોશીમહારાજની ફજેતી એથીયે વસમી થઈ. તેઓ પત્રાળાને માટે વડનાં પાંદડાં કાઢવા એ ઝાડ પર ચઢયા. પણ એટલામાં તેમના માથા પર સરડાનો અવાજ સંભળાયો. સરડો બોલે એટલે કોઇ પણ કામ પાર પડેજ નહિ એવું જયોતિષશાસ્ત્રનું પ્રમાણ તેમને યાદ આવ્યું. એટલે પાંદડાં તોડવાનું બંધ કરી તેમણે નીચે ઊતરવા માંડયું. પણ અડધે આવતાંજ નીચે–ઠેઠ નીચે એક સરડો બોલ્યો. ચાલો, થઇ રહ્યું. આવે અપશુકને નીચે પણ કેમ ઊતરાય ? એટલે જોશીમહારાજ તો અધવચ્ચે ઝાડ પર જ લટકયા !

ત્રણ ત્રણ પહોર વીતી ગયા, છતાં હજુ પંડિતવરો જમી પરવારીને દક્ષિણા લેવા આવ્યા નહિ એવું જોઈ અપ્પાજીએ સિપાઇ મારફત ભાળ કઢાવી, તો સઘળા એક-બીજાને દોષ દેતા, બખાળતા, ભૂખ્યા બેઠેલા માલમ પડયા !

પછી અપ્પાજીએ તેમની જમવાની વ્યવસ્થા કરી અને થોડું વહેવારિક જ્ઞાન શીખીને દક્ષિણા લેવા આવજો, એવું જણાવીને વિદાય કર્યા.

સમાપ્ત